

FARKAS ZOLTÁN PhD

farkas.zo52@gmail.com
szociológus,

A kapitalista társadalom struktúrája – intézményes szociológiai felfogásban

The structure of capitalist society – in institutional sociological
conception

ABSTRACT

In this paper, I discuss the social structure of modern capitalist society in a new conception based on the theory of institutional sociology. In the first part of the paper, I briefly outline the social structure of modern capitalist society. Taking social relations into account in terms of certain types of social capital and social relationships, I differentiate the following social classes in the modern capitalist society: (1) authority class, (2) strong tolerated class, (3) supported class, (4) medial tolerated class, (5) patronized class, (6) restricted class, (7) less weak tolerated class, (8) less exposed class, (9) very weak tolerated class and (10) very exposed class. In the second part of the paper, I analyse the social structure or the social classes composing the social structure in more detail. In the third part, I point out further aspects that ought to be considered in the empirical research of the social structure of capitalist society.

KEYWORDS

structure theory, social relation, social structure, social class, social capital, social network

DOI 10.14232/belv.2021.1.10

<https://doi.org/10.14232/belv.2021.1.10>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Farkas Zoltán (2021): A kapitalista társadalom struktúrája – intézményes szociológiai felfogásban. *Belvedere Meridionale* vol. 33. no. 1. 147–177. pp

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)
(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

BEVEZETÉS

Nagyon különböző felfogások alakultak ki a mai szociológiai irodalomban a társadalmi struktúra fogalmára és a társadalmi struktúra empirikus kutatására vonatkozóan, valamint jelentős törekvések és várakozások irányulnak a struktúraelmélet és az empirikus struktúrakutatás megújítására is. E tanulmányban alapvetően új felfogásban tárgyalom a modern kapitalista társadalom társadalmi struktúráját, amely az általam kidolgozott szociológiai társadalomelméleten, az intézményes szociológia elméletén alapszik. Ezért a szóban forgó elmélet korábban tárgyalt és e tanulmányban használt fogalmait és összefüggéseit az olvasónak ismernie kell a tanulmány megfelelő értelmezéséhez. A félreértések elkerülésére tekintettel megjegyzem, hogy felfogásom szerint a mai fejlett (és kevésbé fejlett, de szilárd állami uralommal rendelkező) társadalmak modern társadalmak.

A társadalmi struktúra intézményes szociológiai felfogását három, egymással szorosan összefüggő tanulmányban közlöm. Az első tanulmányban a társadalmi struktúra fogalmának meghatározásával, a társadalmi struktúra összetettségével és szintjeivel, valamint a társadalmi struktúra és a társadalmi hálózatok közötti legfőbb összefüggésekkel foglalkoztam (FARKAS 2019). A második tanulmányban a társadalmi struktúra meghatározottságát és funkcióit, illetve következményeit tárgyaltam (FARKAS 2020a). A jelen harmadik tanulmányban egy empirikus-közeli példán szemléltetem az intézményes szociológiai struktúrafelfogás empirikus alkalmazhatóságát, oly módon, hogy felvázolom a modern kapitalista társadalom társadalmi struktúráját.

Egy másik – két részben közölt – tanulmányban áttekintettem a társadalmi struktúra fogalmának főbb felfogásait, amelyek valójában főleg a modern kapitalista társadalom struktúrájára vonatkozó felfogások (FARKAS 2015, 2016). Ezért, a terjedelmi korlátokra tekintettel, e bevezetésben már eltekinthetek és eltekintek a kapitalista társadalom struktúrájára vonatkozó főbb felfogások és problémáik tárgyalásától, valamint az e tekintetben jelentős irodalomra történő hivatkozásoktól. Azonban röviden fel kell hívnom a figyelmet azokra a főbb fogalmakra, amelyeket az átfogó elméletben sajátos értelemben határozok meg, és amelyeket ebben a tanulmányban felhasználok a kapitalista társadalom társadalmi struktúrájának az elemzése során: az érdek és az érdekviszony, a társadalmi erő, az erőviszony és a hatalom, a társadalmi viszony, a társadalmi kapcsolat és a társadalmi helyzet, valamint a társadalmi struktúra és a társadalmi-tőkés struktúra fogalmára.

Felfogásom szerint az *érdek* intézmények által létrehozott cselekvési lehetőségek hálózata, amelyek az adott egyén (vagy csoport) számára a szükségletkielégítés eszközeit vagy pozitív feltételeit képezik, amelyek a közvetlen szükségletkielégítéshez teremthetik meg a társadalmi javakat és amelyek várható hozadéka pozitív. Az *érdekviszony* az adott érdekeket alkotó cselekvési lehetőségek egyének (vagy csoportok) közötti tartós összekapcsolódása. Az *érdekviszonyok fő típusaiként* megkülönböztetem az érdekegybeesést, az érdekazonosságot és az érdekellentétet (FARKAS 2011. 102–112.).

Felfogásom szerint a *társadalmi erő* az adott egyén (vagy csoport) társadalmi képességeinek az a mértéke, amelyben ezek a képességek egy másik egyén (vagy csoport) mint objektum számára a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik. A társadalmi erő közvetlenül abban a következményben nyilvánul meg, hogy az erő az adott egyénnek (vagy csoportnak) aktuálisan lehetőséget nyújt más egyén (vagy csoport) bizonyos mértékű társadalmi befolyásolására, azaz mások érdekei érvényesülésének az elősegítésére vagy akadályozására. A *társadalmi erőviszony* az adott társadalmi erőket alkotó cselekvési képességek egyének (vagy csoportok) közötti tartós összekapcsolódása. A társadalmi erő és az erőviszony fogalmából származtatva vezettem be a hatalom fogalmát. Eszerint a *hatalom* az adott egyén (vagy csoport) nagymértékű társadalmi erejéből és a nagymértékben egyenlőtlen társadalmi erőviszonyokból eredő társadalmi erőfölénye a társadalmi élet adott területén, az egyének (vagy csoportok) adott körében. Következményét tekintve, a hatalom az adott egyénnek (vagy csoportnak) aktuálisan lehetőséget nyújt mások érdekei érvényesülésének alapvetően egyoldalú befolyásolására, és ezáltal saját érdekei, illetve az általa képviselt érdekek kiemelkedő mértékű érvényesítésére (FARKAS 2011. 180–183., 196–206., 221–222., 224–235.).

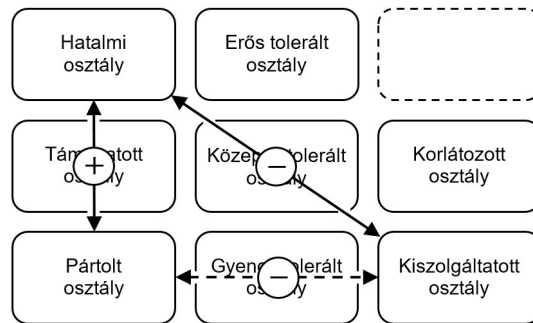
A szóban forgó elméletben a társadalmi viszonyokat igen részletesen tárgyalom, azonban itt csak nagyon röviden jelzem, hogy mit értek a társadalmi viszony kifejezésen. A *társadalmi viszony* intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségeknek és képességeknek mint a szükségletkielégítés eszközeinek és/vagy feltételeinek egyének (vagy csoportok) közötti tartós összekapcsolódása. Eszerint a társadalmi viszonyok érdekviszonyokból és társadalmi erőviszonyokból épülnek fel. Az átfogó elméletben a társadalmi viszonyokat abból a szempontból tipizálom, hogy az adott viszonyban lévő két fél viszonyát, illetve érdekét és társadalmi erejét alkotó cselekvési lehetőségek és képességek a felek számára tartalmilag a szükségletkielégítés milyen összetevőit képezik. A *társadalmi viszonyok legfőbb típusaiként* az egybeesési, az azonossági és az ellentétes társadalmi viszonyokat különböztetem meg egymástól, valamint más szempontból különbséget teszek a közvetlen és a közvetett társadalmi viszonyok között (FARKAS 2013. 48–53., 55–59., 95–140.).

Az intézményes szociológia elméletében a társadalmi viszony fogalmához képest eltérő fogalomként határozom meg a társadalmi kapcsolat fogalmát. A *társadalmi kapcsolat* kifejezett vagy hallgatolagos megegyezés által kialakított kölcsönös elvárás és elkötelezettség adott egyének között abban a vonatkozásban, hogy elősegítik egymás érdekeinek az érvényesítését. A társadalmi kapcsolatokon belül különbséget teszek a *szoros kapcsolatok* és a *laza kapcsolatok* között abból a szempontból, hogy az adott kapcsolatokat intézményes szabályok vagy erkölcsi szabályok formájában megfogalmazott megegyezés alakítja ki. Valamint a laza kapcsolatokon belül – a mellérendeltség vagy a fölé- és alárendeltség szempontjából – különbséget teszek a *partneri kapcsolatok* és a *hűségi kapcsolatok* között (FARKAS 2013. 157–171.).

Felfogásom szerint a *társadalmi helyzet* az adott egyén (vagy csoport) helyzete a társadalmi viszonyok rendszerében, amely magában foglalja egyrészt az érdekviszonyok rendszerében elfoglalt helyzetet, másrészt a társadalmi erőviszonyok rendszerében elfoglalt helyzetet. A *társadalmi helyzet főbb típusaiként* – a többi között – megkülönböztetem egymástól például a hatalmi, a pártolt, a közepes tolerált és a kiszolgáltatott társadalmi helyzetet (FARKAS 2013. 241–244., 251–266.).

A társadalmi viszonyok és a társadalmi helyzetek sajátos felfogásának megfelelően, a fentebb hivatkozott első tanulmányban sajátos értelemben határoztam meg a társadalmi struktúra fogalmát, a társadalmi osztály fogalmával összefüggésben (FARKAS 2019. 106–110.). Eszerint *társadalmi osztálynak* nevezzük az adott társadalomban lényegében hasonló társadalmi helyzetben lévő egyének összességét, és elvileg a tipikus társadalmi helyzetek szerinti társadalmi osztályokat különböztethetjük meg egymástól (hatalmi osztály, pártolt osztály, közepes tolerált osztály, kiszolgáltatott osztály stb.). A *társadalmi struktúra* az adott társadalmi csoportot alkotó társadalmi osztályok, és az adott osztályok közötti tipikus társadalmi viszonyok – mint érdekviszonyok és társadalmi erőviszonyok – sajátos összessége. Az (első tanulmányból kiemelt) 1. ábrán a társadalmi struktúra szóban forgó felfogását szemléltetem, kiemelve három társadalmi osztály közötti tipikus társadalmi viszonyokat.

1. ábra: A társadalmi struktúra szemléltetése, kiemelve három társadalmi osztály közötti társadalmi viszonyokat

A fentebb hivatkozott második tanulmányban – a társadalmi tőkék bizonyos típusait figyelembe véve – felvázoltam az állami (vagy nemzeti) társadalom társadalmi-tőkés struktúráját (FARKAS 2020a. 141–143.), amelyre itt csak röviden utalok. Eszerint társadalmi-tőkés osztálynak nevezzük az adott társadalomban hasonló tartalmú és hasonló mértékű társadalmi tőkével rendelkező egyének összességét. A *társadalmi-tőkés struktúra* az adott társadalom társadalmi-tőkés osztályait és a társadalmi-tőkés osztályok közötti, az adott tőkék természete szerinti tipikus viszonyokat foglalja magában.

Társadalmi tőke nagysága	Társadalmi tőke tartalma			
	Tulajdon	Vezetői hatáskör	Szellemi képesség	Testi képesség
Nagy	<i>Nagy-tulajdonosok</i>	<i>Felső vezetők</i>	<i>Felső szellemiek</i>	<i>Szaktanácsadók</i>
Közepes	<i>Közepes tulajdonosok</i>	<i>Középvezetők</i>	<i>Középszintű szellemiek</i>	<i>Betanított munkások</i>
Kicsi	<i>Kis-tulajdonosok</i>	<i>Alsó vezetők</i>	<i>Alsó szellemiek</i>	<i>Képzetlen munkások</i>

1. táblázat: A társadalmi-tőkés osztályok az állami (vagy nemzeti) társadalomban

Az – említett tanulmányból kiemelt – 1. táblázatban szemléltetem a szóban forgó társadalmi-tőkés osztálymodell, amely nagyon hasonló WRIGHT (1989. 24–25., ford. 1999. 202–203.) osztálymodelljéhez és általában a foglalkozási osztálymodellekhez. Hangsúlyoztam, hogy fel fogásom szerint a társadalmi-tőkés struktúra nem azonos, de általában szorosan összefügg a társadalmi struktúrával. Majd látjuk, hogy e tanulmányban nagyrészt a társadalmi-tőkés struktúra alapján vázolom fel a kapitalista társadalom társadalmi struktúráját.

Az elvont szinten megfogalmazott rendszeres elméletek nélkülözhetetlenek általában a társadalmi jelenségek mélyebb megértéséhez és magyarázatához, így nélkülözhetetlenek a társadalmi struktúra, valamint a struktúra által meghatározott jelenségek valóságghú empirikus kutatásához is. Azonban az elvont szinten megfogalmazott rendszeres elméletet általában engedményes szinten, vagy még e szinthez képest is több engedmény árán alkalmazhatjuk hatékonyan az empirikus szociológiai kutatásokban.¹ Az elmélet engedményes szintjén és a társadalmi struktúra empirikus felmérésében – az elvont elméleti szintű struktúrafelfogáshoz képest – jelentősebb mértékben figyelembe vehetjük a valóságos társadalmi viszonyok és társadalmi helyzetek összetettségét. Valamint a társadalmi struktúra empirikus kutatásában részben az elméleti fogalmak operacionalizálásának és a szükséges adatok elérhetőségének a korlátai miatt kell tennünk bizonyos engedményeket. A tanulmány terjedelmi korlátaira tekintettel, itt csak nagyon röviden jelzem, hogy a kapitalista társadalom társadalmi struktúrájának a felvázolása során főleg a következő vonatkozásokban térek el a társadalmi struktúra fentebb említett elvont elméleti felfogásától.

Egyrészt, elvileg egyértelmű különbséget tehetünk a társadalmi élet szféráján belül a mindennapi társadalmi élet és a politikai társadalmi élet szférája között (FARKAS 1997. 535–541.). Tehát elvileg egyértelmű különbséget kellene tennünk a mindennapi társadalmi struktúra és a politikai társadalmi struktúra között. A mindennapi társadalmi struktúra (röviden: a társadalmi struktúra) a mindennapi társadalmi élet szférában létező társadalmi viszonyok jellegzetes vonásait fejezi ki, ahol adottaknak tekintjük a társadalmi intézményeket. A politikai társadalmi struktúra a politikai társadalmi élet szférájában létező, a társadalmi intézmények kialakítása vonatkozásában jelentős társadalmi viszonyok jellegzetes vonásait fejezi ki. E tanulmányban a modern kapitalista társadalom *mindennapi társadalmi struktúrájának* az elemzésére vállalkozom. Azonban a szóban forgó két struktúra a valóságban általában szorosan összefonódik egymással, így az empirikus kutatásban a mindennapi társadalmi struktúrát és a politikai társadalmi struktúrát általában nem tudjuk egyértelműen elkülöníteni egymástól. Tehát a mindennapi társadalmi struktúra felvázolása és elemzése során részben figyelembe veszem a politikai érdekviszonyokat és erőviszonyokat is.

Másrészt, a társadalmi struktúrát alkotó társadalmi osztályokba elvileg a hatalmi helyzetben lévő egyénhez vagy egyénekhez, illetve a hatalmi osztály tagjaihoz fűződő társadalmi viszonyok alapján soroljuk az egyéneket (FARKAS 2019. 108–110.). Az elmélet engedményes szintjén és a társadalmi struktúra empirikus felmérésében ettől nagyrészt eltekinthetünk. A kapitalista társadalom társadalmi struktúrájának a felmérése során bizonyos mértékben figyelembe veszem nemcsak a hatalmi helyzetben lévő egyénekhez, illetve a hatalmi osztályhoz fűződő társadalmi viszonyokat, hanem – a közepes vagy kisebb társadalmi erővel rendelkező egyének körében – azokat a társadalmi viszonyokat is, amelyek a viszonylag jelentős társadalmi erővel rendelkező más egyénekhez és csoportokhoz fűződnek.

¹ Az elmélet elvont, engedményes és eklektikus szintjének a megkülönböztetéséről lásd: FARKAS 2010. 84–86.

Harmadrészt, a társadalmi struktúra felvázolásában elvileg a társadalmi viszonyokat, valamint a társadalmi kapcsolatok közül a szoros társadalmi kapcsolatokat vesszük figyelembe, és az általam úgynevezett laza társadalmi kapcsolatokat nem vesszük figyelembe. Azonban az elmélet engedményes szintjén és a társadalmi struktúra empirikus felmérésében az egyének közötti laza társadalmi kapcsolatokat tekinthetjük úgy, mintha azonossági társadalmi viszonyok formájában is léteznének. Tehát a kapitalista társadalom társadalmi struktúrájának a felvázolása és elemzése során a laza társadalmi kapcsolatokat úgy tekintem, mint amelyek társadalmi képességek és erők, valamint azonossági érdekvizonyok formájában is léteznek.

A jelen tanulmány első részében röviden felvázolom a modern kapitalista társadalom társadalmi struktúráját. A tanulmány második részében részletesebben elemzem a társadalmi struktúrát, illetve a struktúrát alkotó társadalmi osztályokat. A harmadik részben olyan további szempontokra mutatok rá, amelyeket figyelembe lehetne vagy kellene venni a modern kapitalista társadalom társadalmi struktúrájának az empirikus kutatása során.

A TÁRSADALMI STRUKTÚRA RÖVID FELVÁZOLÁSA

Tehát e tanulmányban egy empirikus-közeli példán szemléltetem az intézményes szociológiai struktúrafelfogás empirikus alkalmazhatóságát. Egy viszonylag kisméretű, valamint intézményesen elkülönült életszférákra nem tagolódó társadalmi csoport – felfogásom szerinti – társadalmi struktúrájának az empirikus felvázolása általában nem jelent nagyon nehezen megoldható feladatot.² Azonban mivel a társadalmi struktúra fogalma körüli vita főleg az állami (vagy nemzeti) társadalom vonatkozásában bontakozott ki, e tanulmányban nem egy kisebb társadalmi csoport, hanem a modern kapitalista társadalom társadalmi struktúráját vázoló fel. Általam e tárgyban folytatott empirikus kutatásra nem támaszkodhatok, ezért a következőkben csak egy nagyvonalú struktúráképet vázoló fel, viszonylag könnyen áttekinthető adatok ismeretét feltételezve. Tehát e példával inkább csak érzékeltetni szeretném, hogy milyen módon lehetne felvázolni a modern – egyes felfogások szerint „késő-modern” vagy „posztmodern” – kapitalista társadalom társadalmi struktúráját.

A társadalmi struktúra felvázolása során a fentebb említett társadalmi-tőkés osztálymodellt bizonyos értelemben kiegészítem a társadalmi kapcsolatok figyelembevételével, és a társadalmi-tőkés struktúrát összefüggésbe hozom a társadalmi struktúrával. Tehát arra a kérdésre keresem a választ, hogy ha szinte csupán a társadalmi tőkék bizonyos típusainak és mértékének az egyének közötti eloszlására, valamint az egyének közötti társadalmi kapcsolatokra vonatkozóan rendelkezünk elégséges empirikus ismeretekkel, hogyan vázolhatjuk fel a modern kapitalista társadalom társadalmi struktúráját. Előre bocsátom, hogy az említett empirikus ismeretek alapján a valóságos társadalmi viszonyokhoz és társadalmi helyzetekhez képest csak meglehetősen nagyvonalú, elnagyolt struktúráképet vázolhatunk fel.

Máshol – a társadalmi képességek típusainak megfelelően – megkülönböztettem egymástól a társadalmi tőkék következő típusait: (1) hatásköri tőke, (2) tulajdoni tőke, (3) kapcsolati tőke, (4) társadalmi képesítési tőke, (5) informáltsági tőke, és (6) személyes társadalmi tőke (FARKAS

² A szóban forgó struktúrafelfogás eredetileg empirikus üzemszociológiai kutatásaim során alakult ki, egyik alkalmazását lásd: FARKAS 2020b.

2011. 310–314.). A 2. táblázatban, a modern kapitalista társadalom társadalmi osztályainak elkülönítése szempontjából a társadalmi képességek, illetve a társadalmi tőkék következő típusait veszem figyelembe: (1) tulajdoni tőke, (2) vezetői hatásköri tőke, (3) szellemi vagy testi személyes társadalmi tőke és (4) az ennek megfelelő szakképzettség mint társadalmi képesítési tőke, végül (5) bizonyos értelemben majd figyelembe veszem a társadalmi kapcsolatot is. Eszerint figyelmen kívül hagyom az informáltsági tőkét, amely az állami (vagy nemzeti) társadalom szintjén általában kevésbé jelentős, a társadalmi tőke más típusaihoz képest.

A társadalmi-tőkés osztályok megkülönböztetéséhez kapcsolódóan, a társadalmi struktúra felvázolása során az egyes egyének esetében a társadalmi tőkék legjelentősebbnek tekintett típusát emelem ki, amellyel az adott egyének rendelkeznek. A jelentős tulajdoni tőkével rendelkező egyének esetében a társadalmi tőke e típusát emelem ki. Azonban a felső szintű és a középszintű vezetőkről eleve feltételezem, hogy vezetői hatáskörük mellett felsőfokú szakmai képzettséggel, és ennek megfelelő szellemi személyes társadalmi tőkével (szaktudással) is rendelkeznek. Az alsó szintű vezetőkről viszont azt feltételezem, hogy középfokú szakmai képzettséggel, és ennek megfelelő szellemi személyes társadalmi tőkével (szaktudással) rendelkeznek. Ha az alsó szintű vezetők valójában mégis rendelkeznek felsőfokú szakmai képzettséggel, a felsőfokú szakmai képzettségre, és az ennek megfelelő szellemi személyes társadalmi tőkére (szaktudásra) helyezem a hangsúlyt, és alsó szintű vezetői hatáskörüktől eltekintek. A társadalmi osztályok elkülönítése szempontjából figyelembe veszem a társadalmi kapcsolatot is. Azonban majd alább látjuk, hogy a társadalmi kapcsolatot főleg nem mint társadalmi képességet és mint a társadalmi tőke adott típusát veszem figyelembe (a hatalmi osztály kivételével, ahol érdemben figyelembe veszem ilyen szempontból is), hanem mint olyan létezőt, amely azonossági érdekviszonyok formájában is létezik.

Máshol különbséget tettem a manifeszt társadalmi tőke és a latens társadalmi tőke között, és eszerint a manifeszt társadalmi tőke foglalja magában az egyén tényleges társadalmi képességeit, amelyek a társadalmi erők összetevőit képezik (FARKAS 2011. 307–309.). Tehát elméletileg a manifeszt társadalmi tőkével való rendelkezés alapján különítem el egymástól a modern kapitalista társadalom társadalmi osztályait, azonban a következőkben általában csak a társadalmi tőke kifejezést használom.

Az intézményes szociológia elméletében képviselt felfogás szerint a társadalmi struktúrát képező társadalmi osztályok felvázolása során egyrészt a társadalmi erőviszonyok, másrészt az érdekviszonyok szempontjából kell osztályoznunk az egyéneket (FARKAS 2019. 108–110.). A társadalmi erőviszonyok szerinti osztályozásnál a szóban forgó esetben figyelembe veszem a fentebb említett társadalmi képességeket, illetve a társadalmi tőkék említett típusait, amelyek – feltételezésem szerint – általában véve kisebb vagy nagyobb társadalmi erőt képeznek az adott szubjektumok számára más egyénekkal vagy csoportokkal szemben. Az érdekviszonyok szerinti osztályozásnál figyelembe veszem egyrészt a társadalmi kapcsolatokat vagy azok hiányát, amelyek – engedményes elméleti szinten figyelembe véve – bizonyos értelemben megfeleltethetők bizonyos érdekviszonyoknak. Másrészt figyelembe veszem a társadalmi tőkék típusait olyan szempontból, hogy az egyéneknek elsődlegesen a társadalmi képességek, illetve a társadalmi tőkék azon típusainak elismertetése, elismerése és jutalmazása áll érdekében, amelyekkel főleg az adott egyének vagy ők is rendelkeznek (az utóbbihoz lásd: LENSKI 1966. 76., ford. 1999. 317.; VANFOSSSEN 1979. 230–231.). Valamint – mivel az elosztható társadalmi javak viszonylag

szűkösen állnak rendelkezésre – egy bizonyos (a számukra hasznot hajtó tevékenységre való megfelelő ösztönzéshez már elégséges) szinten felül az adott egyének érdekeivel ellentétes a társadalmi képességek, illetve a társadalmi tőkék azon típusainak az elismertetése, elismerése és jutalmazása, amelyekkel főleg vagy kizárólag mások rendelkeznek.

A bevezető részben látható 1. ábra szerinti egyszerűsített osztálymodellben az erőviszonyok szempontjából – a társadalmi helyzet fő típusainak megfelelően – három kategóriát különböztettem meg egymástól. Ha a társadalmi erőket a társadalmi struktúra empirikus kutatásában számszerűen mérnénk, az erőviszonyok szerint az egyéneket besorolhatnánk három kategóriába is. Azonban csupán az alapján, hogy az adott egyének főleg milyen típusú vagy fajtájú társadalmi tőkével rendelkeznek, csak meglehetősen nagyvonalúan tudjuk besorolni az egyéneket az erőviszonyok szerinti különböző kategóriákba. Ezért arra való tekintettel, hogy az erőviszonyok szempontjából kissé pontosabb besoroláshoz jussak, a már említett 2. táblázatban három kategória helyett négy kategóriát különböztetek meg egymástól. Tehát megkülönböztetem egyrészt azokat az egyéneket, akik általában véve nagy társadalmi erővel rendelkeznek, és az egyének e körén belül elhatárolom a hatalmi társadalmi osztályt alkotó egyéneket. Másrészt, a hatalmi osztályt alkotó egyének körén kívül, a hatalmi osztály tagjaihoz (és általában a jelentős erővel rendelkező más egyénekhez) fűződő társadalmi erőviszonyok szerint megkülönböztetem azokat az egyéneket, akik a hatalmi osztály tagjaival (és általában a jelentős erővel rendelkező más egyénekekkel) szemben viszonylag nagy erővel rendelkeznek, akik közepes erővel rendelkeznek, akik kis erővel rendelkeznek és akik nagyon kis erővel rendelkeznek.

A bevezetésben már utaltam arra, hogy különbséget teszek a szoros és a laza társadalmi kapcsolatok között, valamint a laza társadalmi kapcsolatokon belül különbséget teszek a partneri és a hűség-i kapcsolatok között (FARKAS 2013. 159–171.). A társadalmi struktúra felvázolása során azt feltételezem, hogy az egyének között a valóságban főleg nem szoros, hanem laza társadalmi kapcsolatok vannak. Bár elvileg csak a szoros társadalmi kapcsolatok, de az elmélet engedményes szintjén feltételezem, hogy emellett a laza társadalmi kapcsolatok is léteznek egyrészt társadalmi képességek formájában is (ehhez lásd: FARKAS 2011. 148–151., 173–175.), azaz a társadalmi erők tartalmát képezik; léteznek másrészt azonossági érdekviszonyok formájában is (ehhez lásd: FARKAS 2013. 159–168.), azaz a társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyének bizonyos mértékben egyesítik érdekeiket. Tehát – az esetlegesen létező szoros társadalmi kapcsolatok mellett – a laza társadalmi kapcsolatokat is figyelembe kellene vennünk egyrészt az erők nagysága, illetve az erőviszonyok szerinti osztályozásnál, másrészt az érdekviszonyok szerinti osztályozásnál.

Azonban fentebb már utaltam arra a problémára, hogy az erők számszerű mérésének hiányában csak meglehetősen nagyvonalúan tudjuk besorolni az egyéneket az erőviszonyok szerinti különböző kategóriákba. Ha az erőviszonyok szerinti osztályozásnál kifejezetten és érdemben figyelembe szeretnénk venni azt is, hogy az adott egyének rendelkeznek jelentős társadalmi kapcsolatokkal vagy nem, de számszerűen nem mérjük az erőket és az erőviszonyokat, tovább kellene növelnünk az erőviszonyok szerinti kategóriák számát. Ezt viszont a társadalmi struktúra áttekinthetőségére tekintettel nem tartom kívánatosnak, ezért a társadalmi kapcsolatokat – a hatalmi társadalmi osztály meghatározása kivételével – kifejezetten és érdemben csak az érdekviszonyok szerinti osztályozásnál veszem figyelembe. Azaz kifejezetten azt feltételezem,

hogy – a hatalmi osztály tagjain kívül – a társadalmi kapcsolatok mint társadalmi képességek csak olyan mértékben differenciálják a társadalmi erőket, amelyek még megengedhetők az erőviszonyok szerinti adott kategóriákon belül.

Mint az első tanulmányban említettem, a társadalmi struktúra felvázolásában először a hatalmi helyzetben lévő, illetve a hatalmi társadalmi osztályt alkotó egyéneket kell körülhatárolnunk (FARKAS 2019. 108.). A hatalmi osztály tagjai az adott társadalomban együttesen és összességében kiemelkedő mértékű társadalmi erővel, illetve kiemelkedő mértékű manifeszt társadalmi tőkével, és ezáltal az adott társadalom nagy részével, illetve döntő többségével szemben hatalommal rendelkeznek.

A modern kapitalista társadalomban a legjelentősebb társadalmi képesség, illetve a társadalmi tőke legjelentősebb típusa elsősorban az ilyen szempontból jelentős tulajdon és másodsorban a vezetői hatáskör, különösen a nagymértékű tulajdon és a felső vezetői hatáskör. Tehát általában nagy társadalmi erővel rendelkeznek a nagytulajdonosok és a felső vezetők, az előbbieket főleg tulajdonukból, az utóbbiak főleg vezetői hatáskörükből adódóan. Azonban – ahogyan ezt fentebb már említettem – a felső vezetőkről eleve feltételezem, hogy vezetői hatáskörük mellett felsőfokú szakmai képzettséggel, és ennek megfelelő szellemi személyes társadalmi tőkével (szaktudással) is rendelkeznek. A nagytulajdonosok és felső vezetők körén belül azokat az egyéneket sorolom a hatalmi társadalmi osztályba, akik viszonylag egységes társadalmi hálózatba szerveződnek, akik az általam úgynevezett és az első tanulmányban tárgyalt hatalmi társadalmi hálózatot alkotják (FARKAS 2019. 115–117.).

A hatalmi osztályon túl más társadalmi osztályokba elvileg a hatalmi osztály tagjaihoz fűződő társadalmi erőviszonyok és érdekviszonyok alapján soroljuk az egyéneket. Azonban – a bevezetésben említett engedménynek megfelelően – ettől a szemponttól részben eltérhetünk, és a társadalmi struktúra felvázolása során bizonyos mértékben figyelembe vehetjük más vonatkozásokban is a társadalmi erőviszonyokat és az érdekviszonyokat.

Hatalommal rendelkezőkhöz fűződő erőviszonyok	Hatalommal rendelkezőkhöz fűződő érdekviszonyok		
	Érdekazonosság, érdekegybeesés	Ambivalens érdekviszony	Ellentétes érdekviszony
Kiegyenlített (Nagy erő)	Hatalmi osztály: hatalmi hálózati kapcsolatokkal nagytulajdonosok és felső vezetők	Erős tolerált osztály: egyéb nagytulajdonosok és felső vezetők	
Mérsékeltlen egyenlőtlen (Közepes erő)	Támogatott osztály: hűségkapcsolatokkal középtulajdonosok, középvezetők és felső szellemiek	Közepes tolerált osztály: egyéb középtulajdonosok, középvezetők és felső szellemiek	Korlátozott osztály: további ismérvek alapján választható ki a közeli osztályokból
Nagymértékben egyenlőtlen (Kis erő)	Pártolt osztály: hűségkapcsolatokkal kistulajdonosok és alsó vezetők	Kevésbé gyenge tolerált osztály: egyéb kistulajdonosok és alsó vezetők; hűségkapcsolatokkal középszellemiek és szakmunkások	Kevésbé kiszolgáltatott osztály: egyéb középszellemiek és szakmunkások
Nagyon nagy-mértékben egyenlőtlen (Nagyon kis erő)		Nagyon gyenge tolerált osztály: hűségkapcsolatokkal alsó szellemiek	Nagyon kiszolgáltatott osztály: egyéb alsó szellemiek; betanított- és képzetlen munkások

2. táblázat: A modern kapitalista társadalom (nagyvonalúan felvázolt) társadalmi struktúrája

Az erőviszonyok szempontjából a következők szerint osztályozom a társadalmi tőkék különböző típusaival rendelkező egyéneket. Mint fentebb már említettem, nagy társadalmi erővel rendelkeznek a nagytulajdonosok és a felső vezetők, és az egyének e körén belül határoltam körül a hatalmi osztályba sorolt egyéneket. Különösen a hatalmi osztály tagjai vonatkozásában, és általában az adott egyénekekkel szemben viszonylag jelentős erővel rendelkező más egyének vonatkozásában – feltételezésem szerint – közepes társadalmi erővel rendelkeznek a középtulajdonosok, a középvezetők és a felsőfokú képzettségű (nem vezető vagy alsó szintű vezető) szellemi dolgozók. Viszonylag kis társadalmi erővel rendelkeznek a kistulajdonosok, a (középfokú képzettséggel rendelkező) alsó szintű vezetők, a középfokú képzettségű (nem vezető) szellemi dolgozók és a szakmunkások. Nagyon kismértékű társadalmi erővel rendelkeznek az alsó szintű képzettségű (nem vezető) szellemi dolgozók, a betanított munkások és a képzetlen munkások (munkásokon fizikai dolgozókat érve).

A hatalmi osztályhoz fűződő érdekviszonyok szerinti besoroláshoz egyrészt figyelembe veszem a hatalmi osztály tagjaihoz közvetlenül vagy közvetve fűződő hűség társadalmi kapcsolatokat, amelyek – engedményes elméleti szinten figyelembe véve – azonossági érdekviszonyok

formájában is léteznek. Ezek a hűségi kapcsolatok esetleg fűződhetnek közvetlenül a hatalmi osztály tagjaihoz, de – egy hűségi hálózati láncolat révén – főleg közvetve fűződnek a hatalmi osztály tagjaihoz. Például egy beosztott dolgozót hűségi társadalmi kapcsolat fűzheti közvetlen vezetőjéhez, az adott vezetőt a középszintű vezetőhöz, az utóbbit pedig a felső vezetőhöz, aki viszont adott esetben már a hatalmi osztály tagja. Az érdekvizonyok szerinti besoroláshoz másrészt figyelembe veszem azt, hogy a hatalmi osztály tagjainak különösen érdekükben áll saját társadalmi képességük és társadalmi tőkéjük elismertetése, elismerése és jutalmazása: azaz a (társadalmi képességnek és társadalmi tőkének tekinthető) tulajdon, a vezetői hatáskör és a felsőfokú szellemi szakmai képzettség és képesség elismertetése, elismerése és jutalmazása. E tekintetben érdekeik egybeesnek azon egyének érdekeivel, akik tulajdonnal vagy vezetői hatáskörrel, és/vagy felsőfokú szellemi szakmai képzettséggel és képességgel rendelkeznek; valamint érdekeik ellentétesek azon egyének érdekeivel, akik az említett társadalmi képességekkel nem rendelkeznek és más társadalmi képességekkel rendelkeznek. Tehát az érdekvizonyok szerinti besoroláshoz figyelembe veszem azt, hogy (1) az adott egyén jelentős hálózati kapcsolatokkal rendelkezik vagy nem, (2) tulajdonos vagy nem tulajdonos, (3) vezető vagy nem vezető, (4) különböző szintű szellemi vagy fizikai dolgozó, az ennek megfelelő képzettséggel és személyes társadalmi képességgel.

Az előző bekezdésben említett szempontokat figyelembe véve, a hatalmi helyzetben lévő egyéneknek kívül lévő egyének körében a hatalmi helyzetben lévő egyénekhez fűződő azonossági és/vagy egybeesési érdekvizonyok jellemzőek azon egyénekre, akikre a következő két tényező közül mindkettő jellemző: (1) hűségi hálózati kapcsolatokkal rendelkeznek és (2) a hatalmi osztály által preferált társadalmi tőkével (tulajdonnal vagy vezetői hatáskörrel, és/vagy felső szellemi képzettséggel és képességgel) rendelkeznek. A hatalmi osztály tagjai és más egyének között egybeesési érdekvizonyok – a másodikként említett vonatkozáson túl – valójában más vonatkozásokban is létrejöhetnek. Így a jelentős érdekegybeesés esetleg hűségi hálózati kapcsolatok nélkül is indokolhatná az adott egyének besorolását az érdekvizonyok szerinti „érdekazonosság, érdekegybeesés” kategóriába, illetve a támogatott vagy a pártolt társadalmi osztályba, de a feltételezett empirikus ismeretek alapját ettől eltekintek. Tehát csak azokat az egyéneket sorolom a támogatott vagy a pártolt társadalmi osztályba, akik – a hatalmi osztály által preferált társadalmi tőke mellett – jelentős hűségi hálózati kapcsolatokkal is rendelkeznek, bár elvileg (és a valóságban) ezen osztályok tagjai nem feltétlenül rendelkeznek hűségi hálózati kapcsolatokkal.

A hatalmi helyzetben lévő egyénekhez fűződő ambivalens érdekvizonyok jellemzőek azon egyénekre, akikre a következő két tényező közül az egyik jellemző: (1) hatalmi- és hűségi hálózati kapcsolatok nélkül a hatalmi osztály által preferált társadalmi tőkével (tulajdonnal vagy vezetői hatáskörrel, és/vagy felső szellemi képzettséggel és képességgel) rendelkeznek; (2) hűségi hálózati kapcsolatokkal rendelkeznek, de emellett nem-preferált társadalmi tőkével (közép- vagy alsó szintű szellemi képzettséggel és képességgel, vagy szakmunkás képzettséggel és képességgel) rendelkeznek. Itt is megjegyzem, hogy a hatalmi osztály tagjai és más egyének között egybeesési érdekvizonyok elméletileg (és a valóságban) nemcsak a hatalmi osztály által preferált társadalmi tőkével való rendelkezés vonatkozásában jöhetnek létre. Azaz, a valóságos társadalmi viszonyokat és helyzeteket nagyobb mértékben figyelembe véve, esetleg az érdekvizonyok szerinti „ambivalens érdekvizony” kategóriába sorolhatnánk a preferált társadalmi

tőkével nem rendelkező azon egyének egy részét is, akik hűségi hálózati kapcsolatokkal sem rendelkeznek.

A figyelembe vett szempontok alapján a hatalmi helyzetben lévő egyénekhez fűződő ellentétes érdekviszonyok jellemzőek azon egyénekre, akik nem rendelkeznek sem hűségi hálózati kapcsolatokkal, sem preferált társadalmi tőkével. Azaz ide tartoznak (1) a hűségi kapcsolatokkal nem rendelkező és emellett közép- vagy alsó szintű szellemi képzettséggel és képességgel vagy szakmunkás képzettséggel és képességgel rendelkező egyének; valamint eleve feltételezem, hogy (2) a betanított munkások és a képzetlen munkások (amellett, hogy preferált társadalmi tőkével sem rendelkeznek) nem rendelkeznek hűségi hálózati kapcsolatokkal, mert az ő hűségi szolgálataikra a hatalmi helyzetben lévők nem tartanak igényt.

A valóságos társadalmi viszonyokat nagyon leegyszerűsítve, e viszonyokat a társadalmi tőkének bizonyos típusai és a társadalmi kapcsolatok vonatkozásában figyelembe véve, a modern kapitalista társadalomban a következő társadalmi osztályokat különböztetem meg egymástól (kiegészítve a feltételezett ismeretek alapján meghatározatlan, de valójában létező korlátozott osztállyal):

1. *Hatalmi társadalmi osztály:* hatalmi hálózati kapcsolatokkal rendelkező nagytulajdonosok és felső vezetők.
2. *Erős tolerált társadalmi osztály:* hatalmi hálózati kapcsolatokkal nem rendelkező nagytulajdonosok és felső vezetők.
3. *Támogatott társadalmi osztály:* hűségi hálózati kapcsolatokkal rendelkező középtulajdonosok, középvezetők és felsőfokú képzettségű (nem vezető vagy alsó szintű vezető) szellemi dolgozók.
4. *Közepes tolerált társadalmi osztály:* hűségi hálózati kapcsolatokkal nem rendelkező középtulajdonosok, középvezetők és felsőfokú képzettségű (nem vezető vagy alsó szintű vezető) szellemi dolgozók.
5. *Pártolt társadalmi osztály:* hűségi hálózati kapcsolatokkal rendelkező kistulajdonosok és (középfokú képzettséggel rendelkező) alsó szintű vezetők.
6. *Korlátozott társadalmi osztály:* a valóságban általában létező és jelentős osztály, de a közeli társadalmi osztályokból a figyelembe vett tulajdonságokon túl további tulajdonságok alapján lennének ide sorolhatók az egyének.
7. *Kevésbé gyenge tolerált társadalmi osztály:* hűségi hálózati kapcsolatokkal nem rendelkező kistulajdonosok és (középfokú képzettséggel rendelkező) alsó szintű vezetők; hűségi hálózati kapcsolatokkal rendelkező középfokú képzettségű (nem vezető) szellemi dolgozók és szakmunkások.
8. *Kevésbé kiszolgáltatott társadalmi osztály:* hűségi hálózati kapcsolatokkal nem rendelkező középfokú képzettségű (nem vezető) szellemi dolgozók és szakmunkások.
9. *Nagyon gyenge tolerált társadalmi osztály:* hűségi hálózati kapcsolatokkal rendelkező alsófokú képzettségű (nem vezető) szellemi dolgozók.
10. *Nagyon kiszolgáltatott társadalmi osztály:* hűségi hálózati kapcsolatokkal nem rendelkező alsófokú képzettségű (nem vezető) szellemi dolgozók, valamint betanított munkások és képzetlen munkások.

A társadalmi struktúra nemcsak a társadalmi osztályokat, hanem az adott osztályok közötti jellemző vagy tipikus társadalmi viszonyokat is magában foglalja. Az osztályozás szempontjai

révén a hatalmi helyzetben lévő egyénekhez, illetve a hatalmi társadalmi osztályhoz fűződő társadalmi viszonyokat a már hivatkozott 2. táblázat szerinti modell eleve kifejezi. Így a népesség társadalmi osztályok közötti eloszlása már nagyrészt kifejezi a legjellemzőbb társadalmi viszonyokat is az egyes osztályok között. A nem-hatalmi osztályok közötti közvetlen társadalmi viszonyokat a modell elvileg nem fejezi ki, e viszonyokat csak empirikusan és részletesebb empirikus elemzés révén térképezhetjük fel.

A társadalmi struktúra empirikus kutatásához az adott osztályokat alkotó kategóriákat ki-elégítő mértékben részleteznünk, illetve operacionalizálnunk kellene. Azonban ettől eltekintek, és a tanulmány második részében főleg elméleti szempontból világítok rá az adott struktúra legfőbb vonásaira, különös tekintettel a hatalmi társadalmi osztályra. Tehát a második részben először a nagy társadalmi erőkkel rendelkező egyének körén belül elhatárolom a hatalmi társadalmi osztályt az erős tolerált osztálytól. Ezt követően a közepes és a kisebb társadalmi erőkkel rendelkező egyének társadalmi osztályok szerinti differenciáltságával foglalkozom.

A TÁRSADALMI STRUKTÚRA ELEMZÉSE

A hatalmi és az erős tolerált társadalmi osztály

A hatalmi társadalmi osztályt a tanulmány első részében már röviden körülhatároltam, és eszerint a nagytulajdonosok és a jelentős (állami, politikai, gazdasági stb.) szervezetek felső vezetőinek a körén belül azok az egyének alkotják a hatalmi társadalmi osztályt, akik az úgynevezett hatalmi társadalmi hálózatba szerveződnek. Megjegyzem azonban, hogy ily módon (a hatalmi hálózatba szerveződést figyelembe véve) a hatalmi társadalmi osztályba soroljuk azokat az egyéneket is, akik viszonylag nagy erőkkel rendelkeznek és akiket partneri társadalmi kapcsolatok fűznek a hatalmi helyzetben lévő egyénekhez, azonban akiknek az érdekei nagyrészt nem azonosak vagy nem esnek egybe a hatalmi helyzetben lévők érdekeivel, tehát akiket elvileg – és a valóságos társadalmi viszonyokat nagyobb mértékben figyelembe véve – az erős tolerált osztályba kellene sorolnunk.

A nagytulajdonosok és a felső vezetők egy osztályba vagy külön osztályba sorolása vitatott a szociológiai irodalomban. Például az EGP osztálysémában a nagytulajdonosokat egy átfogóbb társadalmi osztályhoz, a felső szolgálati osztályhoz (a felső vezetőkhöz és a diplomás szakemberekhez) sorolják (ERIKSON – GOLDTHORPE 1992. 38–41., ford. 1995. 19–20.). Felfogásom szerint e séma képviselői ily módon (a nagytulajdonosokat és a felső vezetőket a diplomás szakemberekkel összevonva) nagyrészt épp azt a társadalmi osztályt hagyják figyelmen kívül, amelyhez fűződő társadalmi viszonyok a kapitalista társadalom legjellemzőbb társadalmi viszonyait képezik.

A hatalmi társadalmi osztály meghatározása tekintetében részben kapcsolódom ahhoz a felfogáshoz, amely szerint a nagytulajdonosok és a felső vezetők alkotják az uralkodó osztályt

vagy a felső osztályt.³ Például Poulantzas felfogása szerint a (nagy)tulajdonosok a menedzserekkel (a felső vezetőkkel) együtt az uralkodó tőkésosztály alkotórészét képezik. A nagytulajdonosok és a menedzserek társadalmi osztályhelyezete azonos, tekintettel arra, hogy a menedzserek az irányítással és az ellenőrzéssel a (tulajdoni) tőke funkcióját valósítják meg; a menedzserek a tulajdonosokkal együtt közösen vesznek részt a döntéshozatali folyamatban, közös a kultúrájuk és jelentős személyközi kapcsolatok fűzik őket egymáshoz (POULANTZAS 1975. 179–181.). Poulantzas szerint az állami apparátus felső vezetői is az uralkodó osztály alkotórészét képezik, és ezek a vezetők a (tulajdoni) tőke szolgálatában valósítják meg a kapitalista társadalmi viszonyok újratermelését (187.). WRIGHT (1987. 87–90.) a nagytulajdonosokat (bourgeoisie) és a szakértő vezetőket (expert managers) elvileg két külön osztályba sorolja, de rámutat a szakértő vezetők ellentmondásos – részben a nagytulajdonosok helyzetéhez hasonló – helyzetére. A szóban forgó szerző máshol, az említett ellentmondásos helyzettel összefüggésben, a felső vezetők közül a felső szintű igazgatókat (top corporate executives) a nagytulajdonosok osztályába sorolja (WRIGHT 1980. 332–333.). Én abból a szempontból eltérek Poulantzas és bizonyos értelemben Wright felfogásától, hogy felfogásom szerint csak a nagytulajdonosok és a felső vezetők egy része alkotja a hatalmi osztályt, a másik része az erős tolerált osztályba sorolható.

Scott a tulajdonosok közül csak a nagytulajdonosokat nevezi tőkéseknek, és a nagytulajdonosok mellett a felső gazdasági vezetőket is a tőkésosztályba sorolja. Azt is figyelembe véve, hogy az adott egyének egy vagy több vállalkozásban tulajdonosok és/vagy felső vezetők, a tőkésosztályon belül – mint tiszta típusokat – megkülönbözteti a nagyvállalkozókat, a járadékosokat, az igazgatókat és a pénzügyi kapitalistákat (SCOTT 1992. 65–67., 72., 1997. 278–279.). Azonban SCOTT (1992. 29.) felfogása szerint Britanniában nem a tőkésosztály egésze tekinthető az uralkodó osztálynak; az uralkodó osztály csak egy része a tőkésosztály egészének. A tőkésosztályból szerveződő uralkodó osztály egy erő-blokk révén gyakorolja az állami hatalmat. Az uralkodó osztálytól (Gramsci és Poulantzas felfogására, valamint az elitkutatásokra hivatkozva) megkülönbözteti az erő-blokkot, amely jellemzően a tőkésosztályhoz és az uralkodó osztályhoz képest tágabb körből szerveződik, amelyen belül azonban a tőkésosztály uralkodó része fölényben van (32., 118–119.). A szóban forgó szerző politikai elitnek nevezi azon egyének összességét, akik egy adott időszakban elfoglalják az állami hatalmi pozíciókat. Felfogása szerint, ha rendszerint egy sajátos erő-blokkból kerülnek ki a politikai elit tagjai, a politikai elit más szempontból erő-elitnek tekinthető (37., 118.). Tehát Scott felfogása szerint Britanniában a tőkésosztály, pontosabban annak egy része uralkodó osztályként is létezik, mert egy szélesebb körből szerveződő erő-blokkban fölényben van, amelynek révén aránytalanul jelentős mértékben képviselteti magát az erő-elitben, amely uralja az államapparátust. E mechanizmus révén az állam működése az erő-blokk érdekeinek az érvényesülését és a tőkésosztály gazdasági hatalmának az alátámasztását szolgálja (38–39.).

A fenti felfogással nagyrészt összhangban van Aronowitz nézete is, amely szerint a fejlett kapitalista társadalomban az uralmat (rule, itt értsd: hatalmat – F. Z.) egy erő-blokk gyakorolja. Az uralkodó osztályt képező erő-blokk összetétele történetileg változhat, azonban a mai fejlett kapitalista társadalmakban jellemzően a tőkések domináns (dominant) frakciójából és a

³ Máshol sajátos értelemben tettem különbséget a hatalom és az uralom fogalma között (FARKAS 2011. 224–239.). Más szerzők felfogását ismertetve, az uralkodó osztály (ruling class) kifejezésen itt fogalmaim szerint a hatalommal rendelkező osztályt, illetve a hatalmi osztályt kell érteni, amely elvileg nem azonos, de a valóságban többé vagy kevésbé egybeesik az uralkodó osztállyal.

politikusok felső rétegéből tevődik össze. Ez az erő-blokk mint szövetség rendelkezik a gazdasági és a politikai hatalommal (dominance), és az ideológiai hegemóniát is ez a szövetség gyakorolja a társadalom egésze felett, és részben azon tágabb osztály felett is, amelyen belül működik (ARONOWITZ 2003. 10., 94–95.).

Domhoff osztály-hatalom elméletnek (class-domination theory) nevezi az általa alkalmazott megközelítést annak a témának a kutatásában, hogy az Egyesült Államokban kik alkotják a hatalmi osztályt (dominant class) és kik gyakorolják a hatalmat (domination) (DOMHOFF 2014. 192.).⁴ A szóban forgó szerző a felső társadalmi osztályon belül (amely a tulajdonon és a jövedelemtermelő javak feletti „ellenőrzésen” alapszik) megkülönbözteti a testületi gazdagokat, azaz a „testületi közösség” nagytulajdonosait és igazgatóit (14., 42., 44., 65.). Felfogása szerint nem a felső társadalmi osztály egésze tekinthető hatalmi osztálynak, hanem ezen belül a testületi gazdagok képezik a hatalmi osztályt (XIII., 192.).

Domhoff nézete szerint a hatalmi osztály szervezeti alapját az általa úgynevezett „testületi közösség” képezi. A „testületi közösség” magában foglalja mindazokat a nagy profit-orientált szervezeteket (nagy méretű bankokat és részvényügynökségeket, könyvviteli cégeket és társasági-jogi cégeket, részvénytársaságokat), amelyek egy átfogó hálózatba szerveződnek az egymást részben átfedő tagságú igazgatótanácsaik révén (DOMHOFF 2014. 16.). A „testületi közösség” szervezetei, és ezeken belül különösen a testületi gazdagok képesek fenntartani összetartásukat közös érdekeik érvényesítése vonatkozásában, főleg egyrészt az egymást részben átfedő tagságú igazgatótanácsaik, másrészt azon szervezetek (pl. a Nemzeti Gyáripari Társulás, a Konferencia Tanács, az Üzleti Tanács, a Gazdasági Fejlődésért Bizottság, az Üzleti Kerekasztal) révén, amelyeket ebből a célból létrehoztak (39.).

A szóban forgó szerző szerint a hatalmi osztály átfogó ereje és hatalma mindenképp azon alapszik, hogy jelentős gazdasági szervezetek tulajdonosai és igazgatói. Ebből adódóan szándékuk szerint dönthetnek befektetésekről, gyárak létrehozásáról vagy bezárásáról, alkalmazottak felvételéről vagy elbocsátásáról stb. Az ezzel összefüggő erő közvetlen befolyást biztosít számukra az amerikaiak nagy többsége vonatkozásában. A hatalmi osztály ereje közvetett befolyást is biztosít számára a választott és kinevezett hivatalnokokkal szemben, mert a város, az ország vagy az állam növekedését és stabilitását veszélyeztetheti a magánbefektetések és az állások létrehozásának a hiánya. Ezt a strukturális erőt kiegészíti a képesség új politikák létrehozására a politika-tervezési hálózat révén. Más gazdasági szereplők és szervezetek nemzeti szinten nem képesek jelentős ellenállásra a „testületi közösséggel”, illetve a testületi gazdagokkal szemben (DOMHOFF 2014. 39., 192–193.).

Az általam képviselt felfogás tehát nagyrészt összhangban van Scott, Aronowitz, valamint Domhoff fent idézett felfogásával, abban a tekintetben, hogy a legjelentősebb társadalmi erőkkkel rendelkező egyének, azaz a nagytulajdonosok és a felső vezetők egy része alkotja a hatalmi osztályt, akik – az elmélet engedményes szintjén figyelembe véve – az általam úgynevezett hatalmi társadalmi hálózatba szerveződnek. A legjelentősebb erőkkkel

⁴ Itt „hatalmi osztálynak” fordítom a Domhoff által használt „dominant class” kifejezést, és „hatalomnak” fordítom a „domination” kifejezést. Domhoff ugyanis olyan értelemben használja a „domination” kifejezést, ami legközelebb a fogalmaim szerinti hatalomnak felel meg. Felfogása szerint a hatalom (domination) azt jelenti, hogy egy csoport vagy osztály parancsait végrehajtják, viszonylag kis ellenállással, ami azért lehetséges, mert az adott csoport vagy osztály képes volt létrehozni azokat a szervezeteket, szabályokat és szokásokat, amelyek révén a mindennapi életet irányítják (DOMHOFF 2014. 192.).

rendelkező egyének másik része felfogásom szerint az erős tolerált társadalmi osztályt alkotja.

A huszadik század középső évtizedeiben a tulajdoni tőke tulajdonlásának a formája nagyrészt átalakult, és a részvénytársaságok elterjedésével a közvetlen személyes tulajdonnal szemben túlsúlyba került a közvetettebb és személytelenebb testületi tulajdon. Ilyen körülmények között közvetlenül nem a tulajdonosok, hanem a felső vezetők irányítják és ellenőrzik a vállalkozásokba befektetett tulajdoni tőke működését. A tulajdonosok és a felső vezetők, főleg a vállalatok tulajdonlásának és irányításának a különböző intézményes formáitól függően, tulajdonukból és/vagy vezetői hatáskörükből adódóan különböző mértékű társadalmi erővel rendelkezhetnek a vállalat alkalmazottai és mások vonatkozásában. Egyes szerzők szerint azonban továbbra is főleg a nagytulajdonosok rendelkeznek a hatalommal, és az említett változások főleg a pénzügyi tőkések erejének a növekedéséhez járultak hozzá (ARONOWITZ 2003. 108–109.; SCOTT 1997. 19–55.).

Scott szerint a tulajdon mint tőke jelentős erővel látja el a nagytulajdonosokat a felső vezetők vonatkozásában is, akik főleg a nagytulajdonosok kiszolgálói, és a nagytulajdonosok hatalma továbbra is érvényesül a tulajdoni tőke működtetése felett. A felső vezetők nagyrészt a nagy egyéni tulajdonosok közül kerülnek ki, akik vezetői hatáskörüknél fogva is biztosítják a tulajdoni tőke működtetését a nagytulajdonosok érdekeinek megfelelően. A nagytulajdonosok egy része viszont csak passzív járadékosként jut jövedelemhez befektetése révén (SCOTT 1992. 12–24., 64–65., 1997. 277–278., 2013. 22.).

A fenti felfogással szemben, a „menedzseri forradalomra” vonatkozó felfogás szerint a mai fejlett társadalmakban a tulajdonosok elvesztették hatalmukat a tulajdoni tőke működtetése vonatkozásában, és e tekintetben a felső vezetők rendelkeznek a hatalommal. ENTEMAN (1993. 156.) a menedzserializmus kifejezést a mai fejlett társadalmak társadalmi, politikai és gazdasági rendszere alapelveinek kifejezésére használja. Felfogása szerint a mai fejlett társadalmakat nem kapitalista (vagy szocialista), hanem menedzserialista társadalmaknak lehet leginkább tekinteni. A menedzserialista társadalom alapvető társadalmi egységeit a szervezetek képezik, és az egyének a szervezetek vezetése révén érvényesíthetik érdekeiket (154–155.). A társadalmi döntés-hozatali erő a szervezetekben található, nem az egyénekben vagy általában a társadalomban; a döntések a szervezetek, valamint a szervezeteken belüli szervezeti egységek közötti kölcsönhatásokból erednek. Azonban nem maguk a szervezetek vagy a szervezeti egységek hozzák a döntéseket, hanem azok vezetése, egymással kölcsönhatásban. A különböző (üzleti vagy nem üzleti) szervezetek vezetői kölcsönhatásba kerülnek egymással, és e kölcsönhatásokból erednek a társadalmi döntések. A vezetők nagymértékben érdektelenek kölcsönhatásaik és döntéseik átfogó társadalmi következményei iránt, saját érdekeik érvényesítésére, saját céljaik elérésére törekszenek (157–160., 190–191.). A vezetők az egymás közötti kölcsönhatások során elsősorban a saját maguk számára legjobb, másodsorban a szervezetük számára legjobb eredmények elérésére törekszenek. Így a vezetőkön kívül mások nincsenek érdemi befolyással a döntésekre, mások érdekei elvileg csak annyiban valósulhatnak meg, amennyiben azok kifejeződnek a kölcsönhatásokban részt vevő vezetők érdekeiben (159–160., 184., 191.).

Felfogásom szerint főleg nem elméletileg, hanem empirikusan eldönthető kérdés az, hogy egy adott társadalomban, az adott körülmények között kik rendelkeznek hatalommal és kik alkotják a hatalmi társadalmi osztályt. Azonban felfogásom szerint a tulajdon – amennyiben

nagymértékű tulajdonról van szó – általában jelentősebb társadalmi képesség, mint a felső vezetői hatáskör. Tehát a modern társadalomban a nagytulajdonosok és a legfelső vezetők együtt képezik a hatalmi társadalmi osztályt, amennyiben társadalmi egyesülésbe vagy – engedményes szinten figyelembe véve – társadalmi hálózatba szerveződnek, de ezen belül a nagytulajdonosok egyénileg általában jelentősebb társadalmi erővel rendelkeznek. A nagytulajdonosokon belül azok a “járadékos nagytulajdonosok”, akik számos vállalkozásba fektették a tulajdoni tőkéjüket, viszont nem vesznek részt e vállalkozások irányításában, jóval kisebb eséllyel tartoznak a hatalmi társadalmi hálózathoz és a hatalmi osztályhoz, mint azok a nagytulajdonosok, akik felső vezetői hatáskörrel is rendelkeznek.

A hatalmi társadalmi osztály egy adott állami (vagy nemzeti) társadalomban esetleg szorosan összefügg az adott állami (vagy nemzeti) társadalom kormányzó pártjával vagy pártkoalíciójával; a nagytulajdonosok és felső vezetők körén belül esetleg az egyének azon köre alkotja a hatalmi osztályt, amelyhez a kormányzó párt vagy pártkoalíció felső politikai és állami vezetői is tartoznak. Azonban a hatalmi társadalmi hálózat hosszabb távon formálódik, tehát a szóban forgó összefüggés viszonylag hosszabb távon érvényesülhet, és a kormányzó párt vagy pártkoalíció megváltozása, illetve cseréje csak hosszabb távon (valószínűleg csak az adott párt vagy pártkoalíció folytonosan fenntartott több kormányzati ciklusa alatt) változtathatja meg jelentős mértékben a hatalmi osztály összetételét.

Mint az első tanulmányban hangsúlyoztam, a társadalmi struktúra következetes elméleti modelljének megalkotásához eleve fel kell tételeznünk, hogy a valóságban a hatalmi osztály tagjai társadalmi egyesülésbe vagy – az elmélet engedményes szintjén figyelembe véve – társadalmi hálózatba szerveződnek (FARKAS 2019. 115–116.). Ennek megfelelően, a jelen empirikus-közeli példában a nagytulajdonosok és a felső vezetők körén belül azokat az egyéneket sorolom a hatalmi társadalmi osztályba, akik viszonylag egységes társadalmi hálózatba szerveződnek. Felmerül azonban a kérdés, hogy az említett feltételezés mennyiben felel meg a valóságnak.

Egyes szerzők rámutatnak arra, hogy a mai fejlett kapitalista társadalmakban a nagytulajdonosokat és a nagy (gazdasági, állami, politikai stb.) szervezetek felső vezetőit rendszerint jelentős társadalmi kapcsolatok fűzik össze. Egyrészt bizonyos mértékben az egyes egyének esetében is összefonódik a jelentős tulajdon és a felső vezetői hatáskör; a nagytulajdonosok gyakran bizonyos felső vezetői hatáskörrel vagy hatáskörökkel is rendelkeznek, valamint a felső vezetők egy része jelentős tulajdonnal is rendelkezik. Másrészt mindkét félnek érdekében áll a társadalmi kapcsolatok kialakítása a másik (tulajdonosi vagy felső vezetői) körhöz tartozó egyénekkal, így idővel jelentős társadalmi kapcsolatok jönnek létre közöttük (lásd pl.: CROMPTON 1993. 192–193.; DOMHOFF 2014. 42., 65., 72.; VANFOSSSEN 1979. 286–290.).

Britanniában az állami és az üzleti szervezetek közötti kiterjedt társadalmi kapcsolatok kialakulását elősegíti a személyzet mozgása az állami és az üzleti szervezetek között: visszavonult köztisztviselők üzleti vállalkozásokhoz csatlakoznak, kormányzati és üzleti szervek vannak bevonva összefonódó bizottsági tagságba. Jelentős karrier mobilitás van állami és vállalati bürokráciák között a vezetői hierarchia valamennyi szintjén (SCOTT 1992. 146.). Britanniában a felső osztály tagjainak körében bár közvetlenül nem ismeri mindenki egymást, de a körükben szerveződő hálózatok összekapcsolódnak, és az osztály egészét személyközi kapcsolatok zárt rendszere köti össze (ROBERTS 2011. 176–177.). Fentebb volt szó Domhoff osztály-hatalom elméletéről, amely szerint az Egyesült Államokban az úgynevezett testületi gazdagok alkotják a

hatalmi osztályt (dominant class). A szóban forgó szerző szerint a „testületi közösség” szervezetei, illetve a testületi gazdagok képesek fenntartani összetartásukat közös érdekeik érvényesítése vonatkozásában, főleg egyrészt az egymást részben átfedő tagságú igazgatótanácsok, másrészt azon szervezetek révén, amelyeket ebből a célból létrehozta. A testületi gazdagok, illetve a (testületi gazdagokhoz képest tágabb) felső osztály egymást átfedő társadalmi körök összetett hálózata, amelyeket olyan tagok kötnek össze, akik több körhöz is tartoznak (DOMHOFF 2014. 39., 72.).

A felfogásom szerinti hatalmi társadalmi osztály az állami (vagy nemzeti) társadalomban nagyrészt megfelel az egyének azon körének, amelyet az elitelméletekben vagy elitkutatásokban általában elitnek, társadalmi elitnek vagy erő-elitnek (power elite) neveznek. A legszélesebb körben elfogadott elitelméleti felfogás szerint az elitet azok az egyének alkotják, akik az adott társadalomban viszonylag a legnagyobb társadalmi erővel rendelkeznek (lásd pl. CARROLL 2008. 47.; ETZIONI-HALEVY 1993. 94–95.; FIELD – HIGLEY 1980. 20.; MILLS 1972. 7–13., 22–23.; SCOTT 2008. 28., 32–3.). Egyes szerzők szerint az elit általában jól szervezett, de nem teljesen egységes (DOMHOFF 2014. 104–107.; MILLS 1972. 11–13., 15–16., 23–24., 287–289.); más szerzők szerint az elit lehet egységes vagy megosztott (CARLTON 1996. 21.; FIELD – HIGLEY 1980. 35–36.; SCOTT 1992. 119–120., 2008. 36–37.); ismét más szerzők szerint az elit eleve megosztott (ETZIONI-HALEVY 1993. 31–32.).

Én a hatalmi helyzetben lévő egyének kívüli egyének esetében elvileg csak az előbbiekhöz fűződő erőviszonyaikat veszem figyelembe a társadalmi struktúra felvázolása során. A bevezetésben azonban utaltam arra, hogy az elmélet engedményes szintjén és a társadalmi struktúra empirikus kutatásában részben figyelembe vehetjük a nem-hatalmi helyzetben lévőkhez fűződő erőviszonyaikat is. Tehát ha egyénileg a legjelentősebb társadalmi erővel rendelkező egyének összességét nevezzük társadalmi elitnek, felfogásom szerint a társadalmi elit egy része alkotja a hatalmi társadalmi osztályt; nevezetesen az a része, amely – engedményes elméleti szinten figyelembe véve – társadalmi hálózatba szerveződik.

A hatalmi osztály és az erős tolerált osztály tagjainak érdekei nagyrészt egybeesnek, főleg egyrészt a társadalmi tőkeként hasznosítható tulajdon elismertetése és védelme, a tulajdoni tőkéből származó profit növelése, másrészt a profitot és a béreket terhelő adók viszonylag alacsony szinten tartása, harmadrészt a felső vezetők kiemelkedő javadalmazása, negyedrészt a munkavállalói jogosultságok korlátozása, valamint ötödészt a felhalmozott vagyon minél kevesebb veszteséggel járó átörökítése tekintetében. Azonban a szóban forgó két társadalmi osztály tagjainak érdekei nagyrészt ellentétesek egymással, mivel az adott állami (vagy nemzeti) társadalomban viszonylag szűkösen állnak rendelkezésre azok a társadalmi javak, amelyek megszerzésére mindkét osztály tagjainak érdeke irányul. Bizonyos javak piacán az állam a legjelentősebb vásárló és megrendelő, valamint az állam különböző kedvezményekhez, támogatásokhoz is juttathatja a vállalkozásokat. Így a szóban forgó két osztály tagjai közötti érdekviszonyok nagyrészt a tekintetben ellentétesek, hogy kik és milyen mértékben jussanak hozzá a jelentős állami megbízásokhoz és támogatásokhoz.

A közepes vagy kisebb erőkkel rendelkező osztályok

A rétegződésméletek graduális osztályfelfogásától eleve eltekintve, az úgynevezett középosztály vagy középosztályok értelmezésében jelentős mértékben eltérnek egymástól a hagyományos osztályelméletek képviselői is. A neo-marxista felfogásokon belül az egyik jellemző felfogás szerint a „középosztály” valójában nem létezik, a modern kapitalista társadalom osztálystruktúrája valójában két nagy osztályból, a tőkésosztályból és a munkásosztályból áll. A másik felfogás szerint a középosztály a két osztályból álló osztálystruktúra valamely osztályán belül létezik. A harmadik szerint a középosztály viszonylag önálló osztály, illetve a középosztályok (a hagyományos középosztály és az új középosztály) viszonylag önálló osztályok. A negyedik felfogás szerint a középosztálynak nevezett kategóriába sorolt egyének valójában kettős osztályhelyzetben vannak, bizonyos szempontokból az egyik, más szempontokból a másik nagy osztályhoz tartoznak (POULANTZAS 1975. 194–195., WRIGHT 1980. 326–327., 1989. 3–4., ford. 1999. 178–179.). A neo-weberiánus osztályelméletek általában több olyan társadalmi osztályt különböztetnek meg egymástól, amelyeket középosztályoknak is lehet tekinteni (pl.: ERIKSON – GOLDTHORPE 1992. 38–39., 43–44., ford. 1995. 19, 22–23). Az általam felvázolt társadalmi struktúrában az egyének azon köre, amelyet egyes szerzők a középosztály vagy a középosztályok kifejezéssel is jelölnek, a társadalmi erőviszonyok és az érdekviszonyok szerint igen differenciált és több társadalmi osztályon belül található.

Elvileg – az elmélet elvont szintjén – azok az egyének alkotják a támogatott vagy a pártolt társadalmi osztályt, akik közepes vagy kis társadalmi erőkkel rendelkeznek a hatalmi helyzetben lévő egyénnel vagy csoporttal szemben, és akiknek az érdekei azonosak vagy egybeesnek a hatalmi helyzetben lévők érdekeivel. Az elmélet elvont szintjéhez képest főleg az érdekazonosság tekintetében élek engedményekkel, amikor a modern társadalom struktúrájának a nagyvonalú felvázolásában feltételezem, hogy a hűség társadalmi kapcsolatok azonossági érdekviszonyok formájában is léteznek. A támogatott vagy a pártolt osztályhoz történő besoroláshoz egyrészt figyelembe veszem a hatalmi osztály tagjaihoz közvetlenül vagy közvetve fűződő hűség társadalmi kapcsolatokat; támogatott vagy pártolt társadalmi osztályba sorolom azokat az egyéneket, akik hűség hálózati kapcsolatokkal rendelkeznek, amennyiben megfelelnek a másik feltételnek is. Másrészt figyelembe veszem, hogy a hatalmi osztály által preferált társadalmi tőkével (tulajdonnal vagy vezetői hatáskörrel, és/vagy felső szellemi képzettséggel és képességgel) rendelkeznek vagy nem. Tehát, a közepes vagy kis erőkkel rendelkező egyének köréből – amennyiben megfelelnek az első feltételnek is – a támogatott vagy a pártolt társadalmi osztályba sorolom azokat az egyéneket, akik preferált társadalmi tőkével rendelkeznek. Ugyanis az ő érdekük adott társadalmi tőkéjük viszonylag jelentősebb elismeretése, elismerése és jutalmazása tekintetében egybeesik a hatalmi osztály tagjainak érdekeivel.

Tehát a figyelembe vett szempontok alapján a közép- és kistulajdonosok, a középvezetők és a (középfokú képzettséggel rendelkező) alsó szintű vezetők, valamint a felsőfokú képzettségű (nem vezető vagy alsó szintű vezető) szellemi dolgozók körén belül azokat az egyéneket sorolom a támogatott vagy a pártolt társadalmi osztályba, akiket (közvetlenül vagy közvetve) hűség társadalmi kapcsolatok fűznek a hatalmi társadalmi osztály tagjaihoz. Egyrészt ide sorolom azokat az egyéneket, akiket eleve a társadalmi élet szférájában (főleg a munkahelyi szervezetekben, a tulajdonosok esetében a fővállalkozó-alvállalkozói szerződés révén) kialakított

megegyezések, szabályok révén kialakult társadalmi kapcsolatok fűznek (közvetlenül vagy közvetve) a hatalmi osztály tagjaihoz. Azonban az adott társadalmi osztályok empirikus felméréseiben azt is megengedhetjük, hogy a szóban forgó társadalmi kapcsolatok valójában a rokoni kapcsolatokkal szorosan összefüggő, és így nagyrészt nem tisztán társadalmi és hűségi kapcsolatok legyenek. Másrészt tehát a középtulajdonosok, a középvezetők és a felsőfokú képzettségű (nem vezető vagy alsó szintű vezető) szellemi dolgozók köréből a támogatott társadalmi osztályba sorolhatjuk a hatalmi osztály tagjainak viszonylag közeli hozzátartozóit (feleségeket, esetleg férjeket, szülőket, aktív korú gyermekeket, vöket és menyeket stb.) is. Valamint a kistulajdonosok és az alsó szintű vezetők körén belül a pártolt társadalmi osztályba sorolhatjuk a hatalmi osztály és a támogatott osztály tagjainak közeli hozzátartozóit is.

Fentebb volt szó arról, hogy Domhoff a felső társadalmi osztályon belül megkülönbözteti a testületi gazdagokat, azaz a „testületi közösség” nagytulajdonosait és igazgatóit, akik a hatalmi osztályt képezik. A „testületi közösség” nagytulajdonosaitól és igazgatóitól megkülönbözteti a „testületi közösség” igazgatóktól alacsonyabb szintű szakmai vezetőit is. Az utóbbiak már nem sorolhatók a hatalmi osztályba és a felső osztályba, de szorosan kapcsolódnak a felső osztályhoz (DOMHOFF 2014. 69–70.). Továbbá, a szóban forgó szerző szerint a „testületi közösséget” alkotó szervezetekhez, illetve különösen e szervezetek nagytulajdonosaihoz és igazgatóihoz kapcsolódón az Egyesült Államokban kialakult négy – egymástól megkülönböztethető, de egymást részben átfedő – hálózat, amely a testületi gazdagok érdekeinek az érvényesítését szolgálja. Egyrészt a sajátos érdekérvényesítési hálózatot főleg lobbisták, vállalati jogászok és szakmai társaságok alkotják. A politika-tervezési hálózatot főleg alapítványok, agytrösztök és politikai vitacsoportok alkotják. A vélemény-formáló hálózatot a „public relations” cégeken túl sok olyan (hazafias, adóellenes stb.) szervezet alkotja, amely dicsőíti a fennálló rendet, és óva int a „nagy államtól”. A politikusi jelölt-kiválasztó hálózatot olyan egyének alkotják, akik politikusok jelölésével, kiválasztásával foglalkoznak (7–8., 104–105.). Az általam felvázolt társadalmi struktúrában az említett szervezetek középvetetői és felsőfokú végzettséggel rendelkező (nem vezető vagy alsó szintű vezető) szellemi dolgozói jellemzően a támogatott társadalmi osztályhoz sorolhatók.

A támogatott és a pártolt társadalmi osztály középvetető és (középfokú képzettséggel rendelkező) alsó szintű vezető, valamint felsőfokú képzettségű (nem vezető vagy alsó szintű vezető) szellemi dolgozó tagjai valószínűleg részben szervezeten, valamint foglalkozásukat és beosztásukat tekintve is elkülönülnek a közepes tolerált és a kevésbé gyenge tolerált osztály (társadalmi kapcsolataiktól eltekintve) hasonló típusú és mértékű társadalmi tőkével rendelkező tagjaitól. Például az államigazgatás és a települési önkormányzatok különböző szervezeteiben, a különböző állami háttér-szervezetekben és a felsőoktatási szervezetekben (egyetemeken, főiskolákon) valószínűleg viszonylag nagyobb arányban található a támogatott és a pártolt társadalmi osztály tagjai, mint más munkahelyi szervezetekben.⁵ A szóban forgó egyének valószínűleg (a közepes tolerált és a kevésbé gyenge tolerált osztály tagjainak a jövedelméhez képest) magasabb jövedelme nagyrészt a hatalmi osztály (valamint a különböző szervezeteken belül hatalmi helyzetben lévők) által nyújtott jutalom a hűségért és azon feladatok ellátásáért, amelyek különösen fontosak a hatalmi osztály tagjai számára.

⁵ Például Aronowitz szerint az Egyesült Államokban a nagy egyetemek szorosan kötődnek az uralkodó osztályhoz, ami kedvezőtlen hatással van a hagyományos tudományos kultúrára, különösen a kritikai tudományos érdeklődésre, és a felső egyetemi tisztségviselők egyre inkább az uralkodó osztály köreiből kerülnek ki (ARONOWITZ 2003. 104–105.).

A hűségi társadalmi kapcsolatokkal már rendelkező, de még nem vezető beosztású egyének általában véve nagyobb eséllyel jutnak jelentős vezetői beosztáshoz, mint a hasonló képzettséggel és hasonló személyes társadalmi tőkével rendelkező más egyének. Tehát a középszintű vezetők körében ezért is valószínűleg nagyobb arányban vannak jelen a támogatott társadalmi osztályba tartozó egyének, mint a felsőfokú képzettségű (nem vezető vagy alsó szintű vezető) szellemi dolgozók körében.

A korlátozott társadalmi osztály a valóságban általában létezik és általában jelentős osztálynak tekinthető, ezért ezt az osztályt is elhelyeztem az osztálymodellben. Azonban csupán a figyelembe vett ismertetőjegyek, illetve az ismertnek feltételezett tulajdonságok alapján ezt az osztályt meghatározatlannak tekinthetjük. További kiegészítő ismertetőjegyek figyelembevételével, valamint esetleg az erőviszonyok és az érdekvizonyok számszerű mérése alapján választhatnánk ki a korlátozott osztály tagjait azon egyének köréből, akiket az ismertnek feltételezett tulajdonságok alapján a szomszédos társadalmi osztályok valamelyikébe soroltam. A szóban forgó korlátozott osztályt a valóságban valószínűleg főképpen az – ismertnek feltételezett szempontok alapján a közepes tolerált osztályba sorolt – hűségi hálózati kapcsolatokkal nem rendelkező középtulajdonosok, középvezetők és felsőfokú képzettségű (nem vezető vagy alsó szintű vezető) szellemi dolgozók egy része alkotja. A korlátozott osztály meghatározásához figyelembe kellene vennünk az előbb említett tulajdonságokkal rendelkező egyének társadalmi helyzetét a munkahelyi szervezetekben, illetve (a tulajdonosok esetében) a kisebb területi társadalmi csoportokban is. Például az adott munkahelyi szervezeteken vagy kisebb területi társadalmi csoportokon belül korlátozott vagy kiszolgáltatott helyzetben lévő egyéneket sorolhatnánk a korlátozott társadalmi osztályba. Esetleg figyelembe kellene vennünk az adott szervezetek ágazati hovatartozását, az állami szférához, a külföldi vagy a hazai tulajdonosokhoz való tartozását és területi elhelyezkedését.

A középfokú képzettségű (nem vezető) szellemi dolgozók és a szakmunkások egyrészt a kevésbé gyenge tolerált társadalmi osztály egy részét, másrészt a kevésbé kiszolgáltatott társadalmi osztályt alkotják. Az előbbieket hűségi társadalmi kapcsolataik révén kerültek a viszonylag kedvezőbb, kevésbé gyenge tolerált osztályba, azonban ezek a kapcsolatok jellemzően közvetlenül nem a hatalmi osztály tagjaihoz, hanem az adott munkahelyi szervezeteken belül hatalmi helyzetben lévőkhez fűződnek. A középfokú képzettségű (nem vezető) szellemi dolgozók és a szakmunkások megosztása a hűségi kapcsolatok szempontjából a valóságban nagyrészt egybeesik azzal, ahogyan FRIEDMAN (1977. 109–111.) különbséget tesz a centrumhoz tartozó és a perifériához tartozó alkalmazottak között, ha csak ezt a két képzettségi kategóriát vesszük figyelembe.

Feltételezésem szerint nagyon kis társadalmi erővel rendelkeznek az alsófokú képzettségű (nem vezető) szellemi dolgozók, valamint a betanított munkások és a képzetlen munkások a velük szemben jelentős erővel rendelkező egyének, különösen a hatalmi osztály tagjai vonatkozásában. Az alsófokú képzettségű szellemi dolgozók egy részét, akik hűségi hálózati kapcsolatokkal rendelkeznek, a nagyon gyenge tolerált társadalmi osztályba sorolom; a másik részét – akik nem rendelkeznek hűségi hálózati kapcsolatokkal – a nagyon kiszolgáltatott társadalmi osztályba sorolom. A betanított munkásokat és a képzetlen munkásokat a nagyon kiszolgáltatott társadalmi osztályba sorolom; egyrészt arra való tekintettel, hogy nem preferált és csekély mértékű társadalmi tőkével rendelkeznek; másrészt eleve feltételezem, hogy nem rendelkeznek

hűség hálózati kapcsolatokkal, mert az ő hűség szolgálataikra a hatalmi helyzetben lévők nem tartanak igényt.

TOVÁBBI SZEMPONTOK A STRUKTÚRA KUTATÁSÁHOZ

Mint már említettem, általam e tárgyban folytatott empirikus kutatásra nem támaszkodhattam, ezért csak egy nagyvonalú struktúráképet vázoltam fel, viszonylag könnyen áttekinthető adatok ismeretét feltételezve. A szóban forgó struktúrákép felvázolása során esetenként felhívtam a figyelmet az adott struktúrákép és a valóságos társadalmi viszonyok és -helyzetek közötti eltérésekre. A továbbiakban a nagyvonalú struktúrákép felvázolása során elhanyagolt szempontokra mutatok rá, amelyeket figyelembe lehetne vagy kellene venni a modern kapitalista társadalom társadalmi struktúrájának a valóságos empirikus kutatása során. *Ezek a szempontok főleg a következők: (1) az átfogóbb társadalmi struktúra figyelembevétele; (2) a kisebb társadalmi csoportok struktúráinak a figyelembevétele; (3) a nem aktív felnőttek és a gyermekek helye a társadalmi struktúrában; (4) a társadalmi javak állami újraelosztására vonatkozó érdekek figyelembevétele.*

Mint az első tanulmányban hangsúlyoztam, a viszonylag kisebb társadalmi csoportok és az átfogó társadalmi csoport tagjainak társadalmi viszonyai és társadalmi helyzetei, valamint e csoportok társadalmi struktúrái általában egymással szorosan összefonódva léteznek (FARKAS 2019. 110–114.). Egy adott állami (vagy nemzeti) társadalom társadalmi struktúrája összefügg egyrészt a formálódó globális társadalom struktúrájával, másrészt az adott állami társadalmon belüli kisebb társadalmi csoportok struktúráival.

Például a magyar társadalom társadalmi struktúráját jobban megérthetjük, ha figyelembe vesszük Magyarország helyzetét az Európai Unió struktúrájában és a globális társadalmi struktúrában, illetve a magyar népesség azon társadalmi viszonyait, amelyek külföldi egyénekhez és csoportokhoz fűződnek (BÖRÖCZ 2001, 2014; ÉBER 2015. 129–137.). Különösen jelentős e tekintetben az, hogy a hatalmi társadalmi osztály az adott ország nagytulajdonosain és felső vezetőin túl esetleg mennyiben foglal magában külföldi nagytulajdonosokat és felső vezetőket is. Valamint az adott állami (vagy nemzeti) társadalmon belüli hatalmi társadalmi osztály tagjai milyen mértékű társadalmi erővel rendelkeznek az adott társadalmon kívüli egyénekekkel és csoportokkal szemben.

Az állami (vagy nemzeti) társadalom társadalmi struktúrájának az empirikusan is kielégítő felvázolása során figyelembe kellene vennünk az adott társadalmon belüli kisebb társadalmi csoportok helyzetét az átfogóbb társadalmi struktúrában, valamint az egyének társadalmi viszonyait és társadalmi helyzetét a kisebb társadalmi csoportokon belül is. Így például hasonló képzettséggel rendelkező, hasonló munkakörben és beosztásban dolgozó egyének osztályhelyzete az állami (vagy nemzeti) társadalom társadalmi struktúrájában különböző lehet attól függően, hogy munkahelyi szervezetük (illetve az adott szervezet hatalmi társadalmi osztálya) milyen helyzetben van az átfogóbb társadalmi struktúrában, valamint az adott egyének milyen osztályhelyzetben vannak a különböző munkahelyi szervezetek társadalmi struktúráiban.

SZALAI (2001. 256–259.) a magyar társadalom struktúrájának felvázolása során a hatalmi elithez kapcsolódó középrétegeken belül indokoltnak tartja megkülönböztetni egymástól a

külföldi tulajdonú vállalati szektor és a hazai tulajdonú vállalati szektor munkavállalóit. E kérdés egyrészt érinti a magyar társadalom társadalmi struktúrájának összefüggését a formálódó globális társadalom társadalmi struktúrájával. Másrészt érinti a magyar társadalom társadalmi struktúrájának összefüggését a külföldi vagy hazai tulajdonú vállalatokon belüli társadalmi viszonyokkal, és itt az utóbbi szempontra helyezem a hangsúlyt. A külföldi nagytulajdonosoknak általában érdekükben áll, hogy a származási országukra jellemző kizsákmányoláshoz képest jelentősebb mértékben kizsákmányolják magyarországi vállalataik alkalmazottait. Azonban – a külföldi tulajdonú vállalatok esetében a rendelkezésre álló jelentősebb gazdasági (tulajdoni) tőkének, termékeik kedvezőbb piacának, a magyar állam által nyújtott különböző kedvezményeknek, a magasabb technikai színvonalnak, a jobb szervezethez stb. köszönhetően – a külföldi tulajdonú vállalatokon belüli társadalmi viszonyok általában kedvezőbbek, azaz jobb társadalmi állapotok elérését teszik aktuálisan lehetővé az alkalmazottak számára, a magyar tulajdonú vállalatok társadalmi viszonyaihoz képest.

Mint az első tanulmányban hangsúlyoztam, felfogásom szerint a társadalmi osztályok, a hatalmi osztály kivételével, önmagukban csupán kategoriális csoportok; tehát – a hatalmi osztálytól eltekintve – nem feltétlenül alkotnak (intézményes értelemben vett) társadalmi csoportot (FARKAS 2019. 108–109.). Azonban elvileg esetlegesen bármely társadalmi osztály bizonyos mértékben társadalmi csoportként, illetve társadalmi egyesülésként is létezhet, vagy – az elmélet engedményes szintjén figyelembe véve – társadalmi hálózatba is szerveződhet, és ezzel összefüggésben egy adott társadalmi osztály tagjai többé vagy kevésbé összehangoltan cselekedhetnek. Tehát valójában az egyének társadalmi helyzetére, illetve osztályhelyzetére hatással van az egyének adott körének szervezethez (pl. szakszervezet, politikai párt vagy érdekcsoport formájában), és az ebből adódó csoportos társadalmi ereje (pl. BONACICH 1994. 476–477.; VOLSCHO – KELLY 2012. 680–681.).

A tulajdonon és/vagy a foglalkozáson alapuló struktúrafelfogások jelentős hiányossága, hogy tulajdona és/vagy foglalkozása alapján a népesség nagy része nem sorolható be valamely társadalmi osztályba. Jelentős problémát jelent a tőkeként hasznosítható tulajdonnal és/vagy foglalkozással nem rendelkező házastársak, tanulók, nyugdíjasok, munkanélküliek stb. valamely társadalmi osztályba történő besorolása (pl.: CROMPTON 2012. 51.). A modern kapitalista társadalom struktúrájának a nagyvonalú felvázolása során is csak a tulajdonosokat és a foglalkoztatottakat vettem figyelembe. Tehát problémaként merül fel különösen (1) a gyermekek, illetve tanuló fiatalok, (2) a munkavégzésre alkalmas, de családtagjuk vagy családtagjaik által eltartott, szervezett formában nem dolgozó felnőttek, (3) a munkavégzésre alkalmatlan felnőttek, (4) a nyugdíjasok és (5) a munkavégzésre alkalmas és a munkavégzés szempontjából aktív korú, de munkanélküli egyének osztályhelyzetének megállapítása.

E tanulmányban elméleti szempontból a társadalmi viszonyok két fő összetevője – a társadalmi erőviszonyok és az érdekvizonyok – alapján vázoltam fel a társadalmi struktúrát, és a fent említett kategoriális csoportokhoz tartozó egyéneket is fűzik társadalmi viszonyok a társadalom más tagjaihoz, közvetlenül vagy közvetve a hatalmi társadalmi osztály tagjaihoz is. Tehát elméletileg az adott kategoriális csoportok tagjai is elhelyezhetők a modern társadalom társadalmi struktúrájában. Azonban a modern társadalom legjelentősebb társadalmi viszonyai a munkahelelyi szervezeteken belüli viszonyok, valamint az e viszonyokkal összefüggő átfogóbb viszonyok, és a szóban forgó kategoriális csoportok tagjai – munkaadóként vagy munkavállalóként – ilyen

viszonyokkal nem rendelkeznek. Tehát empirikusan jelentősebb problémát jelent a szóban forgó kategoriális csoportok tagjainak az elhelyezése a társadalmi struktúrában, a tulajdonosok és az alkalmazottak elhelyezéséhez képest.

A gyermekek és a nappali oktatásban részt vevő fiatal felnőttek általában eltartottak (számukra jellemzően mások teremtik meg a társadalmi javakat), és ezzel összefüggésben a számukra jelentős társadalmi viszonyok alapvetően más természetűek a nappali oktatásból már kilépett felnőtt népesség számára jelentős társadalmi viszonyokhoz képest. Tehát, az általános kutatási gyakorlatnak megfelelően, a modern társadalom struktúrájának felvázolását indokolt a nappali oktatásból már kilépett felnőtt népességre korlátozni. Azonban a társadalmi erőviszonyok és az érdekviszonyok alapján a gyermekek és a nappali oktatásban részt vevő fiatal felnőttek is elhelyezhetők lennének egy összetett társadalmi struktúrában. A szóban forgó egyének általában kismértékű vagy nagyon kismértékű társadalmi erővel rendelkeznek, de az érdekviszonyok szerint jelentős mértékben differenciáltak.

Ha a családokban élő gyermekeket és nappali oktatásban részt vevő fiatal felnőtteket vesszük figyelembe, az adott egyéneket a család jövedelemmel rendelkező (tulajdonos és/vagy foglalkoztatott) tagjaihoz képest tekinthetjük „pártolt” vagy esetleg „támogatott” társadalmi helyzetben lévőeknek. Például a hatalmi osztály tagjainak gyermekei és fiataljai pártolt vagy esetleg támogatott osztályhelyzetben, az erős tolerált osztály tagjainak gyermekei és fiataljai kevésbé gyenge tolerált vagy esetleg közepes tolerált osztályhelyzetben, a korlátozott osztály tagjainak gyermekei és fiataljai nagyon kiszolgáltatott vagy esetleg kevésbé kiszolgáltatott osztályhelyzetben vannak. Eszerint a kismértékű vagy nagyon kismértékű erővel rendelkező tulajdonosok és/vagy foglalkoztatott egyének által eltartott gyermekek és nappali oktatásban részt vevő fiatalok társadalmi osztályhelyzetének a meghatározásához az erőviszonyok szerint egy újabb kategóriát is be kellene vezetnünk, amely a szinte teljesen erőtlen egyéneket foglalná magában.

Mint fentebb említettem, a gyermekeket és a nappali oktatásban részt vevő fiatal felnőtteket nem célszerű a modern társadalom struktúrájának a felvázolása során figyelembe venni. Azonban fel lehet vázolni róluk egy külön társadalmi struktúrát is, amely eleve csonka lenne olyan értelemben, hogy nem fejezné ki az őket eltartó felnőttek osztályhelyzeteit, amelyekkel összefüggésben a gyermekek és a nappali oktatásban részt vevő fiatal felnőttek osztályhelyzetét meghatározzuk. Ettől eltérően, a munkavégzésre alkalmas, de családtagjuk vagy családtagjaik által eltartott, szervezett formában nem dolgozó (és jelentős tulajdonnal sem rendelkező) felnőtteket, valamint a családban élő és munkavégzésre (fizikailag és/vagy lelkileg) alkalmatlan felnőtteket célszerű figyelembe venni az állami (vagy nemzeti) társadalom társadalmi struktúrájának a felvázolása során. Őket a gyermekek és a nappali oktatásban részt vevő fiatal felnőttek besorolásához fentebb javasolt szempontokhoz hasonló szempontok alapján sorolhatnánk be a különböző társadalmi osztályokba.

A (jelentős és tőkeként hasznosítható tulajdonnal nem rendelkező) nyugdíjasok fő társadalmi képessége a jogosultság a nyugdíjra (és a politikai élet szférájában az országgyűlési választásokon a szavazati jogosultság), amely csupán csekély mértékű társadalmi erőt képez számukra a hatalmi társadalmi osztály tagjaival, valamint általában a jelentős társadalmi erővel rendelkező egyénekkel szemben. A nyugdíjasok társadalmi osztályhelyzetének a megállapításához feltétlenül figyelembe kellene venni az adott országban érvényes nyugdíjtörvényt. Ha azt feltételezzük, hogy az érvényes nyugdíjtörvény szerint a nyugdíjasok volt tulajdonosként

és/vagy foglalkoztatottként maguk teremtették meg önmaguk számára a jogosultságot a több vagy kevesebb nyugdíjra (azaz korábbi jövedelmük mértékétől függően kapnak több vagy kevesebb nyugdíjat), korábbi saját maguk „támogatottjainak” vagy esetleg „pártoltjainak” lehet őket tekinteni. Tehát a nyugdíjas egyéneket ahhoz a társadalmi osztályhoz képest tekinthetjük „támogatott” vagy esetleg „pártolt” társadalmi helyzetben lévőeknek, amelyhez volt tulajdonosként és/vagy munkavállalóként tartoztak. Így például a hatalmi osztály nyugdíjas volt nagytulajdonosait (amennyiben már nem nagytulajdonosok) és felső vezetőit jellemzően a támogatott társadalmi osztályba, az erős tolerált osztály nyugdíjas volt nagytulajdonosait (amennyiben már nem nagytulajdonosok) és felső vezetőit a közepes tolerált társadalmi osztályba, a támogatott osztály nyugdíjasait a pártolt társadalmi osztályba sorolhatjuk. Eszerint a közepes tolerált osztály tagjai nyugdíjazásuk után jellemzően a kevésbé gyenge tolerált osztályhoz, a korlátozott társadalmi osztály tagjai nyugdíjazásuk után jellemzően a kevésbé kiszolgáltatott osztályhoz tartoznak. Volt foglalkoztatottként a nagyon gyenge tolerált osztályhoz vagy a nagyon kiszolgáltatott osztályhoz tartozó nyugdíjasok társadalmi osztályhelyzetének a meghatározásához az erőviszonyok szerint egy újabb kategóriát is be kellene vezetnünk, amely a szinte teljesen erőtlen egyéneket foglalná magában.

A tartós munkanélküliek rendelkezhetnek valamilyen (felső-, közép- vagy alsó szintű) szakképzettséggel és szaktudással, azonban munkanélküliként ezek a tulajdonságok számukra főleg csak lehetséges társadalmi képességeket és latens társadalmi tőkét jelenthetnek, valamint csak nagyon kismértékű társadalmi erőket képezhetnek.⁶ Az érdekviszonyokat tekintve, a tartós munkanélküliek érdekei alapvetően ellentétesek a hatalmi osztály tagjainak, illetve általában a velük szemben jelentős társadalmi erővel rendelkező egyének érdekeivel abban a tekintetben, hogy a tartós munkanélküliek szakképzettségét és szaktudását (a munkanélküliek által végzett munka nélkül) elismertessék, elismerjék és jutalmazza, illetve a tartós munkanélküliek munkavégzés nélkül jussanak rendszeres jövedelemhez. Azonban adott szakképzettséggel és szaktudással rendelkező egyének vonatkozásában, a munkaerő iránti kereslettől és kínálattól függően, a hatalmi osztály tagjainak, illetve általában a munkaadóknak részben érdekükben állhat a tartós munkanélküliek jövőbeli foglalkoztatása, valamint annak elősegítése, hogy a tartós munkanélküliek hasznosítható szakképzettséget és szaktudást szerezzenek, amennyiben ilyen tulajdonságokkal nem rendelkeznek. Eszerint a tartós munkanélküliek a nagyon kiszolgáltatott osztályba vagy a nagyon gyenge tolerált osztályba kerülhetnek a 2. táblázatban megkülönböztetett társadalmi osztályok közül. Azonban itt is felmerül az a probléma, hogy az alacsony szintű szakképzettséggel rendelkező vagy szakmailag képzetlen tartósan munkanélküli egyének társadalmi osztályhelyzetének a meghatározásához az erőviszonyok szerint egy újabb kategóriát is be kellene vezetnünk.

Tehát többször felmerült az a probléma, hogy a társadalmi struktúra viszonylag részletesebb felvázolásához az erőviszonyok szerint egy újabb kategóriát is meg kellene vagy meg lehetne különböztetni, amely a szinte teljesen erőtlen egyéneket foglalná magában. Ezzel összefüggésben teszek említést arról, hogy a hagyományosan megkülönböztetett társadalmi osztályoktól egyes szerzők megkülönböztetik az underclass és/vagy a prekariátust.

Az angolul „underclass” kifejezéssel jelölt fogalom nagyon vitatott a szociológiai irodalomban. E kifejezés bizonyos értelemben nem az úgynevezett alsó osztályt, hanem az adott

⁶ A lehetséges társadalmi képesség, és ezzel összefüggésben a latens társadalmi tőke fogalmáról a *Társadalomelmélet* kilencedik fejezetében volt szó (FARKAS 2011. 307–309.).

osztályozási szempontok szerinti osztályok alatti, más szempont vagy szempontok szerint elkülöníthető sajátos osztályt jelenti. Én magyar kifejezésként e fogalom jelölésére az „alagosztály” kifejezést javaslom bevezetni, és a továbbiakban ezt a kifejezést használom. Az alagosztály fogalma a legáltalánosabb értelemben az állandó szegénységben élőket írja le, akik valamilyen okból nem képesek megélhetéshez jutni a termelés, az elosztás és a csere leginkább jellemző folyamatai révén. Az alagosztály-helyzet fő jellemzői: hosszan tartó munkanélküliség, szakképzetlenség, egyszülős család, alacsony jövedelem, rossz lakhatási körülmények. Azonban egyes felfogások szerint a szóban forgó kifejezés nem egy objektív jelenség, illetve nem a tényszerű társadalmi viszonyok és -helyzetek leírására alakult ki, hanem mint megbélyegző címke, amely az áldozatokat hibáztatja szerencsétlenségükért (CROMPTON 2012. 138–144.; ROBERTS 2011. 97–107.)

Egyes szerzők a prekariátus kifejezést használják a hagyományos osztályozási szempontok szerinti osztályoktól megkülönböztethető, és a legkedvezőtlenebb körülményekkel jellemezhető egyének kategoriális csoportjának vagy osztályának a jelölésére. Például STANDING (2014. 13.) felfogása szerint a mai fejlett kapitalista társadalom hét osztályból áll, és a leghátrányosabb helyzetben lévő népességen belül megkülönbözteti egymástól a prekariátust, a munkanélkülieket és a lumpen-prekariátust vagy alagosztályt. Meghatározása szerint a prekariátust a létbizonytalanságban élő egyének alkotják, akik bizonytalan állásokban, a munkanélküliség időszakaival kevert átmeneti munkák révén jutnak kevés jövedelemhez, béren kívüli juttatásokban (fizetett szabadság, fizetett egészségügyi távollét, vállalati nyugdíjbiztosítás stb.) nem részesülnek, és általában állami vagy „közösségi” támogatásokhoz, segélyekhez sem jutnak hozzá (16–19.). Más megfogalmazásban a prekariátus tagjai (1) nem rendelkeznek megfelelő jövedelemszerző lehetőségekkel, (2) védtelenek az önkényes elbocsátással szemben, (3) nem képesek megőrizni és javítani helyüket a foglalkoztatásban, (4) nem védettek a munkahelyi balesetekkel és egészség-károsodásokkal szemben, (5) nem kapnak lehetőséget képességeik fejlesztésére és használatára, (6) nem rendelkeznek megfelelő tartós jövedelemmel és (7) nem rendelkeznek hatékony érdekképviseléssel a munkaerőpiacon (STANDING 2011. 10.).

A hagyományos osztályelméletek egyes képviselői a hagyományosan megkülönböztetett társadalmi osztályoktól nem tartják indokoltnak megkülönböztetni az alagosztályt és/vagy a prekariátust. Például SCOTT (2013) szerint a szegények nem alkotnak egy alagosztálynak nevezhető osztályt, amely a fizikai munkások osztályától elkülönülten létezik. WRIGHT (2016. 123.) szerint a prekariátus sem alkot a munkásosztálytól elhatárolható osztályt. Ezt a nézetét azzal indokolja, hogy a létbizonytalanságban élők hosszú távú anyagi érdekei nem térnek el a munkásosztály (előbbieken kívüli) tagjainak érdekeitől, másrészt a prekariátus különböző részeinek a rövidebb távú anyagi érdekei és stratégiái nagyrészt eltérnek egymástól.⁷

Ebben a tanulmányban elméleti szempontból a társadalmi viszonyok két fő összetevője – a társadalmi erőviszonyok és az érdekviszonyok – alapján vázoltam fel a társadalmi struktúrát, és eszerint különböztettem meg a társadalmi osztályokat egymástól. Olyan értelemben nem tartom

⁷ Megjegyzem, hogy Wright korábban a különböző „javakkal” való rendelkezés szerint különböztette meg egymástól a társadalmi osztályokat (WRIGHT 1987. 283., 1989: 24–25., ford. 1999: 202–203.). Valamint elvileg azt hangsúlyozta, hogy az osztályhelyzet azon jogok és erők alapján meghatározott, amelyekkel az emberek rendelkeznek a termelési erőforrások vonatkozásában (WRIGHT 2005, 9–10., 18.). Ettől eltérően, idézett tanulmányában Wright közvetlenül az érdekviszonyokra hivatkozva sorolja az úgynevezett prekariátust a munkásosztályba, ami nagyrészt összhangban van saját felfogással.

indokoltnak az alagosztály és/vagy a prekariátus megkülönböztetését, hogy ezen osztályok nem az általános osztályozási szempontok alapján különböztethetők meg más osztályoktól és esetleg egymástól. Felfogásom szerint a szóban forgó kategoriális csoportok tagjai nagyon kiszolgáltatott vagy szélsőségesen kiszolgáltatott társadalmi helyzetben vannak, akik igen csekély társadalmi erővel rendelkeznek, és érdekeik nagymértékben vagy igen nagy mértékben ellentétesek a hatalmi osztály tagjainak, valamint általában a velük szemben hatalommal rendelkező egyének érdekeivel. Tehát az egyes szerzők által alagosztálynak és/vagy prekariátusnak nevezett népeiséget sorolhatjuk a nagyon kiszolgáltatott társadalmi osztályba. Azonban, ha részletesebb struktúráképet szeretnénk felvázolni és az adott társadalom valóságos társadalmi viszonyait ezáltal jobban ki tudjuk fejteni, a társadalmi erőviszonyok és esetleg az érdekviszonyok szerint megkülönböztethetnénk újabb kategóriát vagy kategóriákat is, amelyek – a velük szemben hatalommal rendelkező egyének vonatkozásában – a szinte teljesen erőtlen és igen nagy mértékben ellentétes érdekekkel rendelkező egyéneket foglalná magában.

A modern kapitalista társadalom struktúrájának a nagyvonalú felvázolása során a társadalmi javak megszerzésének az elsődleges szférájára, a társadalmi javak tulajdon és/vagy munkatevékenység révén való megszerzésére tekintettel vettem figyelembe a társadalmi erőviszonyokat és az érdekviszonyokat. Azonban emellett figyelembe lehetne venni a társadalmi javak állami újraelosztásának a szféráját is. A hatalmi osztály tagjai és általában a viszonylag előnyös helyzetben lévő egyének kiemelkedő vagy magas jövedelemre tehetnek szert, amelyből egyénileg és/vagy a számukra kialakított sajátos módon megoldhatják saját maguk és családtagjaik kiemelkedő vagy viszonylag magas szintű ellátását (a lakhatás, az oktatás, az egészségügy, a közlekedés, a sport stb. területén). Tehát ők nem vagy kevéssé szorulnak rá, és nagyrészt nem is tartanak igényt a viszonylag alacsonyabb szintű állami ellátásra, állami támogatással nyújtott szolgáltatásokra. Ezért érdeküknek általában az – állami támogatások, szolgáltatások forrásait képező – adóterhek viszonylag alacsony szinten tartása, különösen a kiemelkedően magas jövedelmeket terhelő adók viszonylag alacsony szinten tartása felel meg. Ezzel szemben, a viszonylag hátrányos társadalmi helyzetben lévők, különösen a nagyon gyenge tolerált és a nagyon kiszolgáltatott osztály tagjai, akik osztályhelyzetük következményeként kevés vagy igen kevés jövedelemre tesznek szert, amelyből egyénileg nem képesek megoldani saját maguk és családtagjaik kielégítő szintű ellátását, nagymértékben rászorulnak vagy rászorulnának az állami ellátásra, állami támogatással nyújtott szolgáltatásokra. Ezért érdeküknek általában az – állami támogatások, szolgáltatások forrásait képező – adóterhek viszonylag magasabb szinten tartása, különösen a kiemelkedően magas jövedelmeket terhelő adók magas vagy igen magas szinten tartása felel meg. Úgy tűnik, hogy a társadalmi javak állami újraelosztására vonatkozó, ezen érdekek és ellentétes érdekviszonyok figyelembevétele nem változtatná meg nagyon jelentősen a társadalmi struktúra képét, azonban a kismértékű és a nagyon kismértékű erővel rendelkező egyéneket nagyobb mértékben eltolná a kevésbé kiszolgáltatott és a nagyon kiszolgáltatott társadalmi osztályokba.

WRIGHT (2000. 109.) szerint a társadalmi osztálystruktúra hagyományos megközelítései részben és bizonyos értelemben összeegyeztethetők egymással. Felfogása szerint a marxista hagyomány főleg arra alkalmas, hogy az alapvető osztályok (a tőkésék és a munkások) közötti kizsákmányolást és dominanciát felfedje, az úgynevezett „középosztályok” elemzésére viszont a weberianus megközelítés alkalmasabb. Az általam felvázolt osztálymodellben a neo-marxista

felfogásban hangsúlyozott hatalmi viszonyok és ellentétes érdekviszonyok, valamint e viszonyok által meghatározottan a kizsákmányoló jellegű társadalmi kölcsönhatások főleg egyfelől a hatalmi társadalmi osztály, másfelől a (kevésbé vagy nagyon) kiszolgáltatott társadalmi osztály tagjai között léteznek. Az úgynevezett „középosztályok” elemzésében az általam felvázolt társadalmi osztálymodell is közelebb áll a weberi hagyományt követő osztályelemzésekhez. Megjegyzem azonban, hogy eleve nem állt és nem áll szándékomban egyik hagyományt sem követni, annyiban és oly módon támaszkodok akár az egyik, akár a másik hagyományos megközelítésre, amennyiben és amilyen módon ez összeegyeztethetőnek tűnik saját elméleti felfogásommal. A kifejezetten más szempontok szerint felvázolt osztálystruktúrát a szóban forgó klasszikus szerzők is összefüggésbe hozták a társadalmi erőviszonyokkal és az érdekviszonyokkal. Én viszont – az intézményes szociológia elméletére alapozva – kifejezetten a társadalmi erőviszonyok és az érdekviszonyok szerint vázoltam fel a modern kapitalista társadalom társadalmi struktúráját.

ÖSSZEGZÉS

Ebben a tanulmányban alapvetően új felfogásban vázoltam fel a modern – „késő-modern” vagy „posztmodern” – kapitalista társadalom társadalmi struktúráját, amely az intézményes szociológia elméletén alapszik. Úgy gondolom, hogy az intézményes szociológiai struktúraelmélet alkalmas a társadalmi struktúra empirikus kutatásának elméleti megalapozására és megújítására. Azonban a bevezetésben hangsúlyoztam, hogy ezt az elméletet engedményes szinten, vagy még e szinthez képest is több engedmény árán alkalmazhatjuk hatékonyan a társadalmi struktúra empirikus szociológiai kutatásában.

A tanulmány első részében röviden felvázoltam a modern kapitalista társadalom társadalmi struktúráját. A valóságos társadalmi viszonyokat nagyon leegyszerűsítve, e viszonyokat a társadalmi tőkék bizonyos típusai és a társadalmi kapcsolatok vonatkozásában figyelembe véve, a modern kapitalista társadalomban a következő társadalmi osztályokat különböztettem meg egymástól (kiegészítve a feltételezett ismeretek alapján meghatározatlan, de valójában létező korlátozott osztállyal): (1) *Hatalmi osztály*: hatalmi hálózati kapcsolatokkal nagytulajdonosok és felső vezetők; (2) *Erős tolerált osztály*: egyéb nagytulajdonosok és felső vezetők; (3) *Támogatott osztály*: hűségi kapcsolatokkal középtulajdonosok, középvezetők és felső szellemiek; (4) *Közepes tolerált osztály*: egyéb középtulajdonosok, középvezetők és felső szellemiek; (5) *Pártolt osztály*: hűségi kapcsolatokkal kistulajdonosok és alsó vezetők; (6) *Korlátozott osztály*: további ismérvek alapján választható ki a közeli osztályokból; (7) *Kevésbé gyenge tolerált osztály*: egyéb kistulajdonosok és alsó vezetők, valamint hűségi kapcsolatokkal középszellemiek és szakmunkások. (8) *Kevésbé kiszolgáltatott osztály*: egyéb középszellemiek és szakmunkások; (9) *Nagyon gyenge tolerált osztály*: hűségi kapcsolatokkal alsó szellemiek; (10) *Nagyon kiszolgáltatott osztály*: egyéb alsó szellemiek, valamint betanított és képzetlen munkások. Hangsúlyoztam, hogy a társadalmi struktúra nemcsak a társadalmi osztályokat, hanem az adott osztályok közötti jellemző vagy tipikus társadalmi viszonyokat is magában foglalja.

A tanulmány második részében kissé részletesebben is elemeztem a társadalmi struktúrát, illetve a struktúrát alkotó társadalmi osztályokat. Először a nagy társadalmi erővel rendelkező egyének körén belül megkülönböztettem egymástól a hatalmi osztályt és az erős tolerált

osztályt. Majd a közepes vagy a kisebb társadalmi erőkkel rendelkező egyének társadalmi erőviszonyok és érdekviszonyok szerinti differenciáltságával foglalkoztam.

A tanulmány harmadik részében rámutattam olyan további szempontokra, amelyeket figyelembe lehetne vagy kellene venni a modern kapitalista társadalom társadalmi struktúrájának az empirikus kutatása során. Ezek a szempontok főleg a következők: (1) az átfogóbb társadalmi struktúra figyelembevételére; (2) a kisebb társadalmi csoportok struktúráinak a figyelembevételére; (3) a nem aktív felnőttek és a gyermekek helye a társadalmi struktúrában; (4) a társadalmi javak állami újraelosztására vonatkozó érdekek figyelembevételére. A szóban forgó felfogás szerint elméleti szempontból a társadalmi viszonyok két fő összetevője – a társadalmi erőviszonyok és az érdekviszonyok – alapján kell felvázolnunk a társadalmi struktúrát, és ezen az alapon lehetőséget látok az említett szempontok érdemi figyelembevételére is a modern kapitalista társadalom struktúrájának az empirikus kutatása során.

FELHASZNÁLT IRODALOM

ARONOWITZ, STANLEY (2003): *How Class Works: Power and Social Movement*. New Haven and London, Yale University Press.

BONACICH, EDNA (1994): A Theory of Ethnic Antagonism: The Split Labor Market. In David B. Grusky (ed.): *Social Stratification. Class, Race, and Gender in Sociological Perspective*. Boulder, San Francisco and Oxford, Westview Press. 474–486.

BÖRÖCZ JÓZSEF (2001): Birodalom, kolonialitás és az EU „keleti bővítése”. *Replika* 45–46. évf. 2. sz. 23–44.

BÖRÖCZ JÓZSEF (2014): Magyarország az Európai Unióban. Az örök „felzárkózó”. *Fordulat* 21. évf. 1. sz. 88–100.

CARLTON, ERIC (1996): *The Few and the Many: A Typology of Elites*. Aldershot, Scholar Press.

CARROLL, WILLIAM K. (2008): The Corporate Elite and the Transformation of Finance Capital: A View from Canada. In Mike Savage – Williams Karel (eds.): *Remembering Elites*. Malden, Oxford and Carlton, Blackwell Publishing/The Sociological Review. 44–63. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.2008.00761.x>

CROMPTON, ROSEMARY (1993): *Class and Stratification. An Introduction to Current Debates*. Cambridge, Polity Press.

CROMPTON, ROSEMARY (2012): *Class and Stratification*. (3rd edn) Cambridge, Polity Press.

DOMHOFF, G. WILLIAM (2014): *Who Rules America? The Triumph of the Corporate Rich*. (7th edn) New York, McGraw-Hill.

ÉBER MÁRK ÁRON (2015): Osztályszerkezet Magyarországon. A világrendszer-elemzés perspektívájából. *Replika* 92–93. évf. 3–4. sz. 119–140.

ENTEMAN, WILLARD F. (1993): *Managerialism: The Emergence of a New Ideology*. Madison, University of Wisconsin Press.

- ERIKSON, ROBERT – GOLDTHORPE, JOHN H. (1992): *The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies*. Oxford, Oxford University Press.
- ERIKSON, ROBERT – GOLDTHORPE, JOHN H. (1995): A kutatás elméleti alapjai, adatai és stratégiája. In Andorka Rudolf – Stefan Hradil – Jules L. Peschar (szerk.): *Társadalmi rétegződés*. Budapest, Aula Kiadó. 11–32.
- ETZIONI-HALEVY, EVA (1993): *The Elite Connection: Problems and Potential of Western Democracy*. Cambridge, Polity Press.
- FARKAS ZOLTÁN (1997): *A társadalmi viszonyok: Az intézményes szociológia elmélete*. Miskolc, Bíbor Kiadó.
- FARKAS ZOLTÁN (2010): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Első kötet*. Miskolc, Bíbor Kiadó. <https://www.researchgate.net/publication/299283037>
- FARKAS ZOLTÁN (2011): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Harmadik kötet*. Miskolc, Bíbor Kiadó. <https://www.researchgate.net/publication/299283486>
- FARKAS ZOLTÁN (2013): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Negyedik kötet*. Miskolc, Bíbor Kiadó. <https://www.researchgate.net/publication/299283678>
- FARKAS ZOLTÁN (2015): A társadalmi struktúra fogalmának értelmezései. I. rész. *JEL-KÉP* 2. sz. 97–117. <http://dx.doi.org/10.20520/Jel-Kep.2015.2.97>
- FARKAS ZOLTÁN (2016): A társadalmi struktúra fogalmának értelmezései. II. rész. *JEL-KÉP* 2. sz. 87–109. <http://dx.doi.org/10.20520/Jel-Kep.2016.2.87>
- FARKAS ZOLTÁN (2019): A társadalmi struktúra fogalma, összetettsége és a társadalmi hálózatok. *JEL-KÉP* 2. sz. 101–123. <http://dx.doi.org/10.20520/JEL-KEP.2019.2.101>
- FARKAS ZOLTÁN (2020a): A társadalmi struktúra meghatározottsága és funkciói. *Belvedere Meridionale* 32. évf. 2. sz. 133–157. <https://doi.org/10.14232/belv.2020.2.7>
- FARKAS, ZOLTÁN 2020b: Social Positions and Social Statuses on a Shop Floor: An Empirical Illustration of the Theoretical Conception. *Manuscript in ResearchGate*. <https://www.researchgate.net/publication/342961138>
- FIELD, G. LOWELL – JOHN HIGLEY (1980): *Elitism*. London, Routledge and Kegan Paul.
- FRIEDMAN, ANDREW L. (1977): *Industry and Labour. Class Struggle at Work and Monopoly Capitalism*. London, The MacMillan Press. https://doi.org/10.1007/978-1-349-15845-4_3
- LENSKI, GERHARD E. (1966): *Power and Privilege. A Theory of Social Stratification*. McGraw-New York, Hill Book Company.
- LENSKI, GERHARD E. (1999): Hatalom és privilégium. In Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó. 302–340.
- MILLS, C. WRIGHT (1972): *Az uralkodó elit*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- PAULANTZAS, NICOS (1975): *Classes in Contemporary Capitalism*. London, New Left Books.
- ROBERTS, KEN (2011): *Class in Contemporary Britain*. (2nd edn) Basingstoke, Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-0-230-34458-7>

- SCOTT, JOHN (1992): *Who Rules Britain?* Cambridge, Polity Press.
- SCOTT, JOHN (1997): *Corporate Business and Capitalist Classes*. Oxford, Oxford University Press.
- SCOTT, JOHN (2008): Modes of Power and the Re-conceptualization of Elites. In Mike Savage – Williams Karel (eds.): *Remembering Elites*. Malden, Oxford and Carlton, Blackwell Publishing/ The Sociological Review 27–43. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.2008.00760.x>
- SCOTT, JOHN (2013): *Class and Stratification*. In: Geoff Payne (ed.): *Social Divisions*. (3rd edn) Basingstoke, Palgrave Macmillan. 27–67. https://doi.org/10.1007/978-1-137-36816-4_2
- STANDING, GUY (2011): *The Precariat: The New Dangerous Class*. London and New York, Bloomsbury Academic.
- STANDING, GUY (2014): *The Precariat Charter: From Denizens to Citizens*. London and New York, Bloomsbury Academic.
- SZALAI ERZSÉBET (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest, Aula Kiadó.
- VANFOSSEN, BETH E. (1979): *The Structure of Social Inequality*. Boston, Little, Brown and Company.
- VOLSCHO, THOMAS W. – NATHAN J. KELLY (2012): The Rise of the Super-Rich: Power Resources, Taxes, Financial Markets, and the Dynamics of the Top 1 Percent, 1949 to 2008. *American Sociological Review* 77. évf. 5. sz. 679–699. <https://doi.org/10.1177/0003122412458508>
- WRIGHT, ERIK O. (1980): Varieties of Marxist Conceptions of Class Structure. *Politics and Society* 9. évf. 3. sz. 323–370. <https://doi.org/10.1177/003232928000900303>
- WRIGHT, ERIK O. (1987): *Classes*. London, Verso.
- WRIGHT, ERIK O. (1989): A General Framework for the Analysis of Class Structure. In Erik O. Wright (ed.): *The Debate on Classes*. London and New York, Verso. 3–43.
- WRIGHT, ERIK O. (1999): Általános keretrendszer az osztálystruktúra elemzéséhez. In Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó. 178–221.
- WRIGHT, ERIK O. (2000): Working-Class Power, Capitalist-Class Interests, and Class Compromise. *American Journal of Sociology* 105. évf. 4. sz. 957–1002. <https://doi.org/10.1086/210397>
- WRIGHT, ERIK O. (2005): Foundations of a neo-Marxist class analysis. In Erik O. Wright (2005 ed.): *Approaches to Class Analysis*. Cambridge, Cambridge University Press. 4–30. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511488900.002>
- WRIGHT, ERIK O. (2016): Is the Precariat a Class? *Global Labour Journal* 7. évf. 2. sz. 123–135. <https://doi.org/10.15173/glj.v7i2.2583>